

Seinen Tod stirbt der Vollbringende, siegreich, umringt von Hoffenden und Gelobenden. Nietzsche.

SZABÓ ERVIN

1877—1918.

Még sokkal hevesebb a gyászunk a Szabó Ervinné frissen hantolt sírja mellett, semhogy már ma felmérhetnénk a veszteség egész súlyát, melyet a Sors az ő kidőlésével reánk mért. A közel jövő feladata lesz méltó irodalmi emléket állítani az ő széleskörű és sokoldalú munkásságának, mely a tudósnak és az apostolnak, a szervezőnek és a népszerűsítőnek ritka szerencsés találkozása volt. Most csak néhány vonással kíséreljük meg tudományos és publicisztikai egyéniségének hevenyészett vázlatát megrajzolni.

Mint *kutató* a társadalmi élet egész szövevényét soha nem lankadó érdeklődéssel kísérte. Elsősorban Marx és Engels rendszere alapján állott (akiknek munkái közül többet kiadott magyar fordításban értékes és mélyreható jegyzetekkel kísérve), de mindig érezte általánosabb és egyetemesebb lélektani és szociológiai alapvetések szükségét. A társadalomtudományi világirodalmat kevesen ismerték olyan biztonsággal, mint ő. A legkülönbözőbb tereken kutatóknak mindig képes volt hasznos irányításokat adni. Különösen élénken foglalkoztatta az *osztályharc* kérdése. Tervezett is erről a témáról egy nagyobb monográfiát, de előbb egészségi állapota, majd később

más irodalmi feladatok megakadályozták őt e munkája befejezésében, mely csak mint torzó maradt ránk. Később osztályharcelméletét egy konkrét területen érvényesítette: a *Tőke és a Munka harca* című könyvében, mely eleven, színes és megkapó rajza korunk szociális harcainak, egyben tömör összefoglalása szindikalista elveinek. Különben már első nagyobb tanulmányát, a *Társadalomtudományi Társaság*-ban a szocializmusról tartott előadását is ennek a problémának szentelte és ez az írása egyike a szociális kérdés legmarkánsabb s legégyénibb összefoglalásainak. Gazdaságelméleti és munkaszervezési problémák is élénken foglalkoztatták s több kitűnő ily irányú tanulmánya jelent meg. A háború vihara és kínos átéléseinek hatása alatt a háború és a béke összefüggéseihez nyúlt s *Imperializmus és tartós béke* cím alatt a Cobden és Bright tanításait újította fel széles történelmi és ökonómiai perspektívákkal.

Mint *publicistának* minden írása szocialista világnézetének egy-egy sugara. De az ő szocializmusa nagyon elütött minden merev és ortodox dogmatizmustól. Bár módszerében a *történelmi materializmust* alkalmazta, lelki alkatában épp a német szocializmus ellenlábasa volt. Erkölcsi heve és esztétikai intuíciója inkább a francia és az orosz szocializmushoz hozta őt közelebb. Különösen Lavrow, Proudhon és az újabbak között Sorel voltak reá hatással. Az államszocializmussal és a túlmechanizált szervezkedéssel szemben az egyéniség jogait, a szabad kooperációt és kezdeményezést hirdette, így vált egyéni, sajátos rendszerével a *modern szindikalizmus* egyik úttörőjévé s ezzel magára irányította a külföld figyelmét is. Különösen Franciaországban és Olaszországban voltak meghitt barátai (Lagardelle, Michels). Oroszországban

is széles körökben ismerték és megbecsülték, mint ezt a moszkvai szovjet-akadémiába való beválasztása is mutatja. Az alkotó lendületnek ez a kultusza, az egyéniségnek és a szabadságnak, a kezdeményezésnek és az áldozatnak ez az egyre fokozódó elismerése a gazdasági determinizmus, a miljő és a kényszer mechanisztikus világrendjével szemben terelte utolsó éveiben mind nagyobb mértékben figyelmét általánosabb filozófiai és erkölcs-tani problémákra, ami a *filozófiai idealizmushoz* való bátor közeledésében nyert kifejezést. Lelkének ez a legújabb irányzata annyira meleg és eleven volt, hogy a *Galilei Kör*-ben tartott utolsó előadásának végső passzusa valóságos apoteózis a kanti morálnak.

Mint *történetíró* a Szabó Ervin tevékenysége a Grünwald Béla és a Harkányi Ede által megkezdett irány folytatása, természetesen eltérő egyéniségének és felkészültségének megfelelően teljesen eredeti utakon haladva. De miként elődei, úgy ő is arra törekedett, hogy az általános európai fejlődés, sőt a szociológiai elmélet fényénél világítsa meg azt a bozótot, melyet itt az osztályérdek és a sovinizmus teremtett. Főleg az 1848/49-es átalakulás mélyebb gazdasági és osztálylélektani alapjait vizsgálta meg és az e tárgyról írt nyomdakész nagy munkája egészen új perspektívába állítja ezt a fontos korszakot.

Mint *szervező* nemcsak a *Fővárosi Könyvtár* történetébe véste be nevét, de a *Társadalomtudományi Társaság*, melynek alelnöke, a *Társadalomtudományod*, *Szabad Iskolája*, melynek igazgatósági tagja és a *Huszdik Század*, melynek beismuktatársa volt, sohasem fogják feledni azt a sok ösztönzést, szigorú, de jóindulatú bírálatot, megújuló serkentést, melyet az ő minden iránt

érdeklődő, minden nemesért lelkesedő, minden munkát szívesen vállaló szellemétől nyertek, összes közéleti mozgalmainkban arra törekedett, hogy minden türelmetlenség, minden dogmatizmus, minden pártos elfogultság lehetőleg távol maradjon azoktól. Osztályok és pártok felett állva, csak a tudomány és a haladás ügyét akarta mindig szolgálni. Ahol valami jogosulatlan magán- vagy csoportérdeket vett észre, vagy vélt észrevenni, ott mindig erélyesen felemelte szavát az ilyen törekvésekkel szemben.

E sokoldalú és lankadatlan munkásságának e vázlatos rajza azonban nem adhat teljes képet veszteségünk igazi nagyságáról. Mert talán épp az volt benne a legbecsesebb, ami külső munkásságát, mint belső erőforrás éltette: egyéniségének nemes és tiszta fénye és melege, mely nemcsak barátait támogatta és erősítette, de még az idegeneket, sőt ellenfeleit is erkölcsi szférájába vonzotta. Beszédjének keresetlen egyszerűsége, tömör és világos okfejtése; hangjának biztató csengése, tekintetének szigorú, de megértő és megbocsátó nézése, a napi élethajszától való távolsága és elfordulása, beteges és gyakran megtörténő fáradt testének mindenkor derült és tiszta szellemisége már életében valami varázslatos presztízzsel övezte körül alakját.

De talán még soha nem éreztük annyira szükségét ítélete tisztánlátásának és erkölcsi meg-ingathatatlanságának, mint ezekben a zivataros világtörténeti időkben. Utolsó napjáig, sőt utolsó órájáig a vihar edzett hajós nyugodt fölényével nézte és várta az újabb hullámcsapásokat, kereste és mutogatta egy jobb világrend távoli szigetének körvonalait.

Milyen pótolhatatlan veszteség, hogy épp

most, a legnagyobb veszélyek és a legnagyobb remények közeledtekor hagyott itt bennünket. Fájdalmas megdöbbenéssel kérdezzük, hogyan fogják kiheverni törekvéseink ezt a súlyos csapást? S miközben szemünk elborul és szívünk összeszorul, felujul előttünk sápadt arca, gondolkodó homloka és izzó tekintete s mintha hallanánk szavát: — Csak dolgozni! Mindenki tegye meg kötelességét.

— — — Nagyon nehéz lesz, de megkíséreljük.
A szerkesztőség.

* * *

Dr. Szabó Ervin temetése október 2-án volt óriási részvét mellett. Sírjánál Harrer Ferenc, Madzsar József, Kunfi Zsigmond és Jászi Oszkár beszéltek. (Jászi a *Társadalomtudományi Társaság*, a *Társadalomtudományok Szabad Iskolája* és a *Huszedik Század* nevében búcsúztatta el és helyezte koszorút ravatalára.) A budapesti munkásság a temetés alatt tízperces munkabeszüntetést rendezett. A temetésről kimerítő tudósításokat közölt a *Népszava* és a *Világ* október 3-i száma. A *Társadalomtudományi Társaság* választmánya részvétiratot intéz az elhunyt anyjához, a közel jövőben emlékünnepelet rendez tiszteletére, gondoskodni fog posthumus műve kiadásáról, valamint arról is, hogy különböző hazai és külföldi lapokban megjelent elvi fontosságú cikkei külön kötetben összegyűjtessenek. A Társaság helyiségei számára meg fogja festetni arcképét. Barátai és tisztelői egyéb akciókat is terveznek emléke megörökítésére.

Osztern Salamon Pál: Az iszlám bölcselete.

Felolvastatott a Magyar Philosophiai Társaságnak 1917 május havi felolvasóülésén.

Közép-Európának a mohammedán világ felé forduló érdeklődése közepette, az iszlámnak legszámottevőbb és a mohammedán világban vezetőszerepet játszó országa, hűséges török szövetségünk, becsületes törekvést mutat arra, hogy ősi hagyományait a *mi* civilizációnk motívumaiba kapcsolva anyagi és szellemi fejlődésének jövőjét állami fennállásunk további sorsához kösse. Eme csatlakozás, amely kölcsönösen nagy kulturális feladatok perspektíváját nyitja meg egymásra utalt két egész világ előtt, annál melegebbé teszi érdeklődésünket az iszlám kulturhistóriájának ama jelenségei iránt, melyekben híveinek gondolkodása, egy ellenállhatatlan spekulatív ösztöntől hajtva, a filozófiai szemlélődés útjára tér. Az iszlám virágzása a középkorra esik; a spekulatív folyamat, mely a jelenségek sokaságában itt az anyagi és szellemi lét *egészenek* felölelésére törekszik — miként a keresztény középkor spekulációja, amellyel az iszlámé egy *egységes* középkori gondolkodás¹ fogalmában olvad össze — a *vallás* jegyében áll. Minthogy a filozófiai spekulációnak az iszlámban is *teológiai* jellege van, mint a keresztény középkor spekulációját, közelebbről csak a vele szoros összefüggésben álló *vallásos* tanok tekintetbevételével lehet megérteni.² Annak, aki a mohammedán filozófiának valamely képét akarja megrajzolni — tehát éppen úgy, mint annak, aki a keresztény középkor spekulációjának főbb irányvonalait kívánja bemutatni —, a tulajdonképeni filozófia-történeti tényeket a *vallás* tanainak, a *teológiának*

¹ A középkor keresztény és mohammedán *vallásossága* és világnézete között mutatkozó, olykor úgyszólván teljes egyezésre, sőt azonosságra valló párhuzamokat — a mohammedán dogmatika és misztika különösebb tekintetbe vételével — mesteri módon C. H. Becker domborítja ki *Christentum und Islam* című kísérletében. (Religionsgeschichtl. Volksbücher III. sorozat, 8. sz. 1907.)

² Minden pozitivistá filozófia-előtti spekulációnak, és ennyiben nemcsak a középkori, hanem az *ókori* bölcseletnek elválaszthatatlanságát a velük szoros kapcsolatban álló vallásos tanoktól, tehát az ó- és középkori teológiától, napjainkban különösen hangsúlyozza Francois Picayet *Esquisse d'une histoire generate et comparée de Philosophie médiévale* című (1905, egyelőre még csak igen vázlatos) kísérletében, melyben az iszlám bölcseletét és teológiáját *benső* összefüggésben tünteti fel a középkor keresztény spekulációjával.

állandó szemmeltartásával kell kifejtjenie. Ennek a szüksége szembeötlő, hol a spekulatív gondolkodásnak megnyilatkozásai közvetlenül a vallás, a teológiai megismerés talajából fakadnak is ahol ezért — miként éppen az iszlám bölcséletében — a tárgyalás a vallásnak bizonyos tényeiből, a teológia törekvéseinek bizonyos irányából indul ki.

I. Ha a bölcsélet történetébe — mint némelyek teszik — a merőben vallástörténeti jelenségeket is belevonjuk, akkor a mohammedán filozófia tárgyalásának keretében mindenekelőtt a *vallásos* fogalom- és rendszeralkotásnak ama sajátosság módjáról kellene megemlékeznünk, mely az iszlám szentkönyvnek, a Koránnak különféle vallásos rendszerektől (a zsidó, keresztény és részben perzsa gondolkodástól) sugalmazott világnézetében nyilvánul meg. Viszont, ha a filozófia történetét ama jelenségekre korlátozzuk, amelyekben a gondolkodás a merő képzelet birodalmát elhagyva, a fogalmak egy bizonyos rendszerében a tudományosság fokára emelkedik, akkor az iszlám filozófia-történeti jelenségeit legközelebről a mohammedán gondolkodás ama mozzanataiban látjuk meg, melyekben a mohammedán teológiai diskusziót, az iszlám vallásos tanainak elméleti kiépítése során, a diskurzív gondolkodásnak már egy bizonyos *rendszerén* felépülő irányelvei hatják át.

E teológiai diskuszió egymással vetekedő irányzatainak sokaságában már az iszlám *régibb* korszakában a Korán tanainak hagyományos (ortodox) értelmezéseinek alapuló irányzatával szemben: *szabadabb* gondolkodású teológusok figyelemreméltó elveket képviselnek. Az ortodox és e szabadabb gondolkodású teológusok polémiáját foglalkoztató problémák főként az iszlám alapvető tanait érintik; és kitérünk itt rájuk, mert megoldásuk módjában a „liberális”³ teológusok fejtegetései során, figyelemreméltó *filozófiai* elemek jelennek meg.

A mohammedán teológiai diskuszió tárgyát legközelebről:

a) a teológusok akarati problémája képezi.

A Korán ama „kinyilatkoztatásaival” szemben, melyek az embernek csak a fizikai körülményektől korlátozott, *önálló* elhatározóképesége, „szabad akarata” mellett szólni látszanak, túlnyomóak a mohammedán szentkönyv ama „kinyilatkoztatásai”, melyek az ember cselekvőképességét teljesen a *decretum divinum* alá rendelik és a *predesztinációt* „hirdetik”. A Korán ortodox értelmezése, a szentkönyvnek a kérdést eldöntetlenül hagyó következtelenségein átsiklott, a mohammedán *consensus communis (idsmá)* pedig végül is a predesztináció elvében állapodott meg, mely a történelmi iszlámban általános érvényre emelkedett és amelynek hangsúlyozása a mohammedán *fatalizmust* közismert fogalommá és közmondásossá tette. Még az

³ Így nevezi őket következetesen, noha nem éppen találóan, főbb műveiben (*Die philosophischen Systeme der spekulativen Theologen im Islam*, Bonn, 1912), továbbá ugyané mű alapját képező másik, (*Die philosophischen Probleme der spekulativen Theologie im Islam*, Bonn, 1910) című művében M. van Horten, bonni egyetemi tanár, az iszlám bölcséletének egyik hivatott és napjainkban kétségtelenül legszorgalmasabb kutatója.

iszlám gondolkodóbb elemei között is — már a legrégebbi időkben — bőségesen akadnak ugyan, kik e tan hagyományos értelmezését is túlhajtva, azt tanítják, hogy az ember cselekedetei egy isteni *kényszer* meghatározottsága alatt állanak. De a hidsrának politikai és vallásos áramlatokban gazdag már első századában, elegendő súlya van azon teológusok tanításának is, kik azt állítják, hogy az ember cselekedetei minden predesztinációtól függetlenek, az ember szabad elhatározásából erednek s hogy nem Alláh-nak, hanem magának az embernek hatalmában állanak.⁴

Az iszlám eme *communis consensus*áhan hasonlóképpen a Korán monoteizmusának ama isten-fogalma vert gyökeret, melyhez tudvalevően naivabbnál naivabb és vaskosabbnál vaskosabb antropomorfizmusok tapadnak. Ama vita során, mely már a régebbi iszlámban Alláh emberre emlékeztető tulajdonságainak betűszerinti és metaforikus értelmezése nyomán kerekedett, ezért a teológiai diskusszió homlokterében idővel

b) az *isteni* attribútumok problémája helyezkedett el.

Régi teológusok, kik a *decretum divinum* kérdésében egyébként tradicionális álláspontot foglalnak el, az isteni attribútumok kérdésében (várakozásunk ellenére) egy sokkal *intellektuálisabb istenfogalom* híveinek vallják magukat. Isten fogalmával nemcsak összeegyeztethetetlennek tartják, ha Alláht Alláh teremtményeinek tulajdonságaival ruházzák fel, hanem Alláh lényének legcélszerűbb meghatározását *minden* attribútumtól való elvonatkoztatásában a legintelligibilisebb abstrakcióban találják meg. Mások isten fogalmának ilyen egészen elvont koncepciója iránt bizonyos aggodalmakat táplálnak és nehogy Alláht — amint mondják — életétől, tökéletességétől, realitásától „fosszák meg”. Istent nem vetköztetik ugyan ki hagyományos attribútumaiból, hanem ezeknek spiritualisztikusabb értelmet adva, azokat bizonyos szellemiség potenciájára emelik.⁵

E diskussziónak harmadik főkérdése végül:

c) a Korán eredetének problémája.

⁴ A *liberum arbitrium* és a *decretum divinum* körül támadt vitában az elvi ellentétek e régi időkben legpregnansabban a *dsabaríták* és a *kadaríták* állásfoglalásában jegecesednek ki. Azok a legszélsőségebb predesztinációt (Alláh feltétlen *önkényét* (*dsabar*), ezek Alláh elhatározó erejével (*kadar*) szemben az ember önálló kezdeményezését hangoztatja! Az utóbbiakat is — szinte *lucus a non lucendo* — sajátságosképpen az isteni határozat hangoztatásáról nevezték el.

⁵ Az antropomorfista felfogás képviselői a *szifátiták*, a *tesbihiták* és a *hasaviták*, kiknél Alláhnak emberre emlékeztető képe az antropomorfizálás más-más fokán tűnik fel. A *szifátiták* beérik azzal, hogy Alláh attribútumai (*szifát*) reálisak és lényének alkotórészeit képezik. A *tesbihiták* Alláh hypostatizálása során az emberrel való *hasonlóságot* (tesbih = hasonlítás) hangoztatják. A *hasaviták* e hasonlításban odáig mennek, hogy Alláh lényét túlon túl materiális mozzanatokkal „töltik meg” (hasa: Alláh kezének, lábának, trónjának stb. materiális realitása). E teológiai materializmussal szállnak szembe a *muattilok*, kik az isteni attribútumokat tagadásba vonva, minden emberre emlékeztető mozzanattól teljesen „kiüritik” (*l'atalaj*) Alláh fogalmát.

A Korán „kinyilatkoztatásainak” isteni eredetébe vetett hittel egyidejűleg a mohammedán hívőkben azon meggyőződés szilárdult meg, hogy a szentkönyv kinyilatkoztatásával ennek csupán *históriai* hatálya indult meg, hogy a szentkönyv maga azonban *öröktől* fogva létezik, mint maga Alláh. Ama spekulációk keretében, melyekben a teológusok az isteni attribútumokról elmélkedtek, a Korán igéje, mint Alláh szava és *gondolata*, vagyis mint egyik attribútuma szerepelt, mely isten lényéből *kiválva* az emberek számára érthető kifejezést öltött. A Korán *preexisztenciája* a spekulatív teológia e fogalmazásában az iszlám egyik sarkalatos tanává lett.⁶

Fontos kulturhistóriai összefüggéseket hagyna figyelmen kívül a feltevés, mely abból indulna ki, hogy az iszlámban, az említett főproblémák a Korán betűje merő tekintélyének és a józan emberi ész bátor kritikájának összeütközésében, vagyis szinte emberi szükségszerűséggel vetődtek fel. A *régibb* iszlám hívei lelkivilágának a modern iszlámkutatásban leszűrődő képe nem igen nyújt támaszpontokat annak a feltevésére, hogy a muszlimok kritikai magatartása vallásuk tanításainak *hagyományos* értelmezésével szemben, *idegen* behatásoktól menten, merőben *belső* impulzusok nyomán, amúgy spontán keletkezett. E problémák hasonlatossága a *keresztény* dogmatika párhuzamaival sokkal szembetűnőbb, semmint tagadásba lehetne vonni, hogy „köztük *históriai* folytonosság összefüggése forog fenn”.⁷

A keresztény teológiában az *öröktől fogva létező logos*-nak annyi hányattatáson átesett tana, tudvalevőleg, sohasem avult el; a misztikus, lelkesültség, amellyel a keresztények a *trinitást*, az egy isten más-más *módusát* képviselő attribútumával értelmezték, sokáig nem szűnt meg; a diskusszió elevensége pedig, amellyel *Pelagius*-nak vagy *Szent Agostonnak akarati problémája*⁸ mindenkor új táplálékot, új anyagot talált, a hidsra első századaiban és éppen a kialakuló iszlám szuverenitása alatt álló tájakon — Szíriában — a legmagasabb fokra emelkedett. Napjaink vallástörténeti tudományossága ezen analógiákat a mohammedán és keresztény teológusok között az ugyanezen időtájt fennállott sűrű

⁶ A mohammedán teológia a Koránt, mint Alláh egyik attribútumát és mint a próféta útján kinyilatkoztatott „igét” (*logos, verbum, Dei*) megkülönbözteti egymástól. A Korán mint attribútum nem időben van teremtve. Mint prófétai beszéd, időben jött létre. Az isteni ige azonban még így is páratlan a maga nemében, „utánozhatatlan”, „felülmúlhatatlan”. A Korán lényegében egyfelől isteni szubstancia, másfelől materiális beszéd, melynek a tartalma az előbbiével azonos.

⁷ T. J. de Boer: *Geschichte der Philosophie im Islam*. Stuttgart, 1901. 43. 1. Az iszlám bölcselete e kiváló[^] ismerőjének, a filozófiatörténeti anyag összevonásában kelleténél tömörebb művecskéje, napjainkban a legjobb munka, mely az iszlám bölcseletéről kellő tájékozást nyújt. (A mű E. K. Jones fordításában angolul is megjelent (1903). A műről I. Goldziher Ignácnak kritikáját a *Deutsche Literaturzeitung* 1901 július 6. számában, 1676—80. 1.)

⁸ A közkézen forgó egyháztörténeti compendiumok idevonatkozólag bőséges felvilágosítással szolgálnak. (L. péld. Karl von Haase igen elterjedt *Kirchengeschichte*-jének *Der pelagianische Streit* című fejezetét. 124. 1. és kk. XII. kiadás, 1900.)

érintkezésre vezeti vissza⁹, amelynek az iszlám hatalmi tényezőinek vallásos indifferenzizmusa és kormányzati elveikben érvényrejutó türelmessége¹⁰ egyengette útját s amely által a keresztény dogmatika problémái a hozzájuk fűződő diskuszióval együtt az iszlámban széles körökben elterjedt. Legközelebből éppen Szíriában, hol főként az akarati probléma a krisztológiában és az antropológiában, szinte végtelen és fölülte szenvedélyes disputák tárgyát képezte és hol keresztény körökben a szabad akarat szinte általánosan elfogadott tan érvényére emelkedett.¹¹ A *hellén orientális* kultúra szétsugárzásának nagy körében Szíria azonban egyidejűleg az iszlám csatlakozását közvetíti a *görög tudományosság* hagyományaihoz. A hódító arabok praktikus szükségleteit szolgáló pozitív tudományokon kívül, Szíriában görög filozófiai, egyelőre többnyire csak *logikai* ismeretek, fölülte otthonosak voltak.¹² Az iszlám teológusai az *Organonban* a Korán exegezisével és a mohamedán törvény kodifikáció javai összefüggő diszciplínák kitűnő segédeszközét ismerték fel. E görög hatág a legmélyebbrelhetően a Korán tanaihoz fűződő elméleti fejtegetések ama *dialektikai* és idővel túlnyomóan *logikai* kidolgozottságában nyilvánul meg, melyet az iszlám teológusainak polémiájában az úgynevezett *Kalám*¹³ képvisel. A teológusok egy része a vallásos tan

⁹ A keresztény dogmatikai diskuszió e hatásáról Boer id. m. 43 és kk. — Mohammedan és keresztény teológusok közötti hitvitákról a hidsra első századaiban. Duncan B. Macdonald *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. Newyork, 1903. című elég népszerűen tájékoztató, összefoglaló művét, mely a keresztény hatást a mohamedán dogmatörténeti fejlődés bemutatása során szemléletesen körvonalozza. A kulturhistóriai fejlődést vázoló régebbi irodalomban idevonatkozólag Alfred Kremer műve elég tájékoztató nyújt. *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. (1887.) II. köt. IX. fejezetében, 396 és kk., 403 és kk.

¹⁰ Keresztényeknek és mohamedánoknak, valamint egyéb valláson levőknek a legrégebb chalifáknak korában — az úgynevezett patriarchális chalifátus —, főként azonban az omajjádok chalifátusa alatt kialakult egymásközötti barátságos viszonyról forrásaink bőségesen tanúságot tesznek. Az iszlám politikai vagy vallásos történetét felölelő művek e barátságos viszonynak kulturhistóriai hatásait rendszerint kellő figyelemre méltatják.

¹¹ Adolf Harnack: *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. III. kiad., II. köt. 1893. 52 és kk., továbbá u. i. 114 és kk.; aзи akarati probléma az antropológiában u. i. 128 és kk. (Johanems Damascenusról 152 és kk.)

¹² A. Baumstark: *Aristoteles bei den Syrern vom V—Y 111. Jahrhundert*. Leipzig, 1900. 28 és kk.

¹³ *Kalám* a Koránban Alláhnak *accidentaliter* elhangzott „beszédét”, „igéjét” jelenti. Már az egész Koránnak megjelenésére szolgál, midőn a teológia — keresztény hatás alatt — Alláh lényét az „igében” (a *logos*-ban) *hypostatizálja*. A *logos*-ról való keresztény és mohamedán elmélkedésnek és vitázásnak talán nem kis része van abban, ha a *kalám* egy derivatuma (*takallama*, a denominatív igének ötödik formája) idővel a *disputálás* értelmét vette fel. *Mutakallim* (ugyané forma participiuma), *par excellence*, *disputációt*, spekulatív teológust jelent. A *kalám* kitűnő meghatározása Goldziher Ignác-nál a következő: Emez elnevezés (a *kalám* t. i.) azt jelöli meg, hogy a vallásos körökben minden diskuszió felül álló igazságoknak tekintett tantételek (a filozófiai szellemtől áthatott), körökben fejtegetések tárgyát képezték, e körökben *beszéltek* róluk és a gondolkodóbb elemek számára elfogadhatóbb formára hozták

hagyományos értelmezésének védelme során, egy másik és pedig rendszerint, *nem* a többséget alkotó csoportja, mely kinyilatkoztatás betűjének tekintélyétől kevésbé érzi magát megkötve, egy szabadabb exegézis alapjára helyezkedve, pro és kontra, görög rendszerességgel fejtegetik az iszlám tanait. Az iszlám történetében a teológiai disputa e képviselői *mutakallimún* (kalám-ot kifejtők, spekulatív teológusok) neve alatt szerepelnek. Olyan elnevezés, amely eredetileg spekulatív teológiai fejtegetésekkel foglalkozókra vonatkozik egyáltalában, tekintet nélkül arra, hogy a disputálók ortodox avagy heterodox álláspontot foglalnak el.¹⁴ Az elnevezés eredeti, *tágabb* jelentésének megszorításával az iszlámban a szónak olyan értelme alakult ki, hogy a *mutakallimún* idővel, a par *excellence*, a heterodox felfogás ellen forduló polémia képviselőit jelentette, kiknek a működése a keresztény középkor *skolasztikusaira*¹⁵ emlékeztet. Kiemelkedő filozófiatörténeti jelentőség fokára az iszlámban, a mohammedán teológiának éppen egyik heterodox rendszere, a *mutazilita* kalám — egy racionális teológia — emelkedett, amely ellen ama skolasztikusok — a *mutakallimok*nak úgynevezett *első kalámjában* (1. alább) — a legelkeseredettebb küzdelmet vették fel.

Eme *racionalista* kalamnak a legkarakterisztikusabb mozzanatai a már említett problémák diskussziójában jegecesedtek ki. A *mutazilah* — így nevezik az ortodox exegézistől elkülönülő *szecesszió*¹⁴ *dissenterjeit* — a vallást nem a betűszerinti vakhitben, a merő engedelmességben látják. A vallás tanításai mint örökkévaló, abszolút igazságok a mutaziliták szerint, nem ellenkezhetnek az emberi ész posztulátumaival. Az észszerűségnek és az igazságnak parancsoló szava szembe-szegezhető tehát a Korán *szó szerinti* értelmének, ha ez — akármilyen hagyományos exegézisen alapszik is — racionális

öket. Eme körök ilyen tevékenységét kalam-nak nevezték. *Die islamische und jüdische Philos. Die Kultur der Gegenwart.* (Teil I, Abt. V. 46. 1.)

¹⁴ A hívők jámbor köreiben, melyekben azt hangoztatták, hogy a hitbéli meggyőződésnek mindennemű spekuláció mellőzésével, vagy miként e körökben mondták: a „miként” kérdésnek felvetése nélkül (*bilá kejj*), csupán a hagyomány tekintélyen alapulónak kell lennie, a *kalámot* egyáltalában feleslegesnek, kárhatosnak tartották. Az iszlám régebbi századaiban a jámbor körök az ortodox teológusok dialektikáját éppen olyan semmibe vették, mint az eretnek teológusokét.

¹⁵ A mohammedán spekulatív teológusok a keresztény középkor skolasztikusainál, a *mutakallim* szónak merőben lexikális fordítása nyomán, *loquentes* néven szerepelnek. Az arab Írásoknak középkori zsidó fordítói is következetesen „*medabbérim*” („beszélőkének) nevezik őket.

¹⁶ A *mutazilita* hitfelfogás eredetileg a szüfik (dervisek) tanai-ban kifejezésre jutó gondolatirányzathoz állhatott közel és valószínűleg vele ugyanegy forrásból indult ki. Erre engednek következtetni a *mutazilita* kalám és a szüfizmus kezdetei között megállapítható kapcsolatok. L. újabban Kichard - Hartmann: *Zur Frage nach der Herkunft und den Anfängen des Sufitums.* (Der Islam című folyóirat VI. köt. (1916). 31. o. és kk.) — Az azala-tő és a belőle képezett VIII. participium (*mutazil*) eredetileg askéta félrevonulásban élő köröket jelölt meg. A hagyományos hitéleti tanoktól való elszakadás, a közfelfogáson élőkől való különválás értelmét a *mutazilita* elnevezés csak idővel vette fel.

megismerésünkön átszűrődni képtelen, sőt összeütközésbe kerül logikánk örök törvényeivel. Már pedig ama problémának a Korán hagyományos értelmezésén nyugvó megoldása, szerintük, olyan *sacrificium intellectus*-t követel, mely, minden megismerésnek és gondolkodásnak negállásával, a vallás igazságait a gondolkodás számára hasznavehetetlenné és ezzel semmivé teszi. A „mutazilah” — vagy a „mutaziliták” —¹⁷ ezért nem is mennek bele az iszlám tanainak minden képzelhető hagyomány tekintélyétől alátámasztott olyan formulázásába, mely a spekulatív észnek magától értődő fogalmazásait áldozatul hozza *logikai abszurdítások* oltárán. Mivelhogy a vallás igazságai csak akkor igazságok, ha hiánytalanul egybeesnek az ész igazságaival, ilyen abszurdum gyanánt a mutazilah kalám-ja szerint legközelebből a predesztináció tana tűnik fel. Az isteni tökéletesség eszményét — úgymond e kalam. — elhomályosítja, ha Alláh mindenhatóságát nem az abszolút igazság és szentség alá, hanem fordítva: az igazságot és az abszolút szentséget egy minden ésszerűséget nélkülöző, magát a logika törvényein kívül helyező mindenhatóság fogalma alá rendeljük. Az egyéni felelősség és az isteni igazságszolgáltatás eszményei minden vallásnak legfőbb erkölcsi követelményei — azonban megdőlnék, ha az ember cselekedeteit determináló isteni kényszer folytán a jócselekedet nem lehet egyéni érdem, bűnéért pedig senki sem vonható felelősségre. Másfelől azonban a feltevés, hogy a rossz cselekedetet maga Alláh idézi fel, egyértelmű volna azzal, hogy Alláh lénye nemcsak a jót, az igazságot, hanem a rosszat, az igaztalant is magába foglalja, ami pedig szerintük merő istenkáromlás volna.

A rossz eredetének kérdése, mely a kalámban a Koránnak egy *allegorikus* magyarázata során, az etikai problémát vetette fel és az ember *szabad akaratának* körülbástyázását eredményezte; a *természet* világában egy ugyanolyan erős logikával felépített *theodiceára* vezetett. Istennek minden rossztól szigorúan elvonatkoztatott lénye a rossznak a felidézését általában lehetetlenné teszi Istennek. A rossz — úgymond a mutazilah és kalámjuk ennyiben a perzsa vallás dua-

¹⁷ A mutazilitákra vonatkozó adatok az európai irodalomban: Asch-Schahrastánis: *Religionsparteien u. Philosophenschulen.* (Haarbrücker ford.) I. k. 45 és kk. 1850—54. — E. Renan: *Averrois et l'Averroïsme.* (1852.) 104 és kk. (egész röviden.) — S. Munk: *Melanges de Philosophie juive et arabé.* (Paris, 1857.) 311 és kk. — H. Steiner: *Die Mutaziliten oder die Freidenker um Islam. Vorläufer der islam. Dogmatiker* stb. (1865.) — A. Kremer: *Kulturgesch. d. Orients* (1. fentebb, Sahrastáni nyomán). II. k. 413 és kk. — Th. Houtsma: *De strijd over het dogma in den Islam tot op el.* — Aschari (1875), 26 és kk. — A. Müller: *Der Islam im Morgen- und Abendlande.* (1885), I. k. 186 és kk. — T. J. de Boer: *Gesch. d. Philosophie im Islam.* (1. fentebb.) 44. 1. és kk. — D. B. Macdonald: *Development of Muslim Theology* stb. (1. fentebb), 128 és kk. — F. Picavet: *Esquisse d'une Histoire... des philosophies médiévales.* (L. fentebb), 166 és kk. — Legújabbán: Goldziher Ignác: *Vorlesungen über den Islam, valamint Die islamische u. jüdische Philosophie* (Die Kultur d. Gegenwart, I. Abt. V, 46 és kk. 1.) a mutazilitákra vonatkozó részét.

lizmusára¹⁸ emlékeztet — Alláhnak nincs is hatalmában, nem is tartozik Alláh kompetenciája alá. Aminthogy az ember rossz cselekedeteinek ura maga az ember, nem pedig Alláh; a természet világában meglévő rossz viszont csak viszonylagosan tekinthető annak, mert az univerzális létfolyamat egészébe illesztve a rossz csak látszólagosan az; végeredményében az isteni bölcsességtől akart jót szolgálja ...

Az olyan elvont gondolkodásra hajló kalám, amelyen a mutazilah-é, ama antropomorf istenfogalomnál sem állapodhatott meg, melyet az ortodox teológusok hirdettek. Ugyanama szigorú logika szerint, melynél fogva igazság és predestináció kölcsönösen kizárják egymást, az Isten abszolút egysége és azon örökkévaló attribútumok is — amelyekkel a hagyományos koncepció Alláht elhalmozza — összeegyeztethetlenné válnak egymással. A mutaziliták az isteni kényszer és a rossz fogalmát kirekesztik Alláh lényéből, hogy megmentsék az igazságot és az abszolút szentség eszméjét. Ugyanakkor azonban arra is törekednek, hogy Isten *egysége* — az iszlám alapvető dogmája — áldozatul ne essék olyan attribútumoknak, melyek azáltal, hogy könnyen annak feltevését idézhetik fel, hogy Alláh lényében a tulajdonságok valamely *többsége* van jelen, az attribútumoknak olyan *hypostatizálására* vezethetnek, mely netán könnyen elhomályosíthatja Isten abszolút egységét. (Itt is a keresztény trinitás megvitatására gondolhatunk, mely a mohammedán teológiára bizonyára nem tévesztette el hatását.) De ezen abszolút egység végiggondolása elfogadhatatlanná tette végül a racionalistáknak azt a tanítást is, amely körül forgott a *harmadik* probléma diskussziója. Egy intelligibilis *legfőbb* való absztrakt koncepciója, asz isteni egység abszolútosságát joggal feltette egy attribútum lábrakapott hypostatizálásától, mely az iszlám köztudatában olyan *konkrét* formában szerepelt, mint éppen a szentkönyv, a Korán. Ha az isteni logos öröktől fogva létezik, akkor az örökkévalóságban egyszerre osztozik Isten, és az isteni ige, ami azonban Alláh kívül *még* egy öröktől fogva létező tényező elképzelését vonhatja maga után. A Korán veszedelmesnek, mert *illogikusnak* tetsző istenítésének ellensúlyozására ezek a racionalisták attól sem riadtak vissza, hogy a Koránt, ha nem is *belső értéke*, de *formális* követelmények szempontjából az isteni tökéletesség mértékén alantabb állónak mondják. Egy mutazilita például kétségbe vonta a szentkönyvnek az ortodox iszlám által „csodásának” mondott „*utólérhetetlenségét*” (1. fentebb); sőt, az ortodoxok legnagyobb megrökönyödésére, éppen az *arab stílus* szempontjából sem egészen kifogástalannak mondta..¹⁹ A *logos* a mu-

¹⁸ A mutazilita *kalám* a hidsra II—IV. századában az, iszlám tudományosságának főként mezopotámiai empóriumában (Baszrá) virágzott. Olyan időben tehát és olyan tájakon, hol az iszlám vallása, állama, civilizációja erősen a *párszizmus* hagyományainak befolyása alatt állott. A mutaziliták e hitfelfogását némelyek (pld. Houtsma id. m. 41 és kk.) parsi tanok hatására vezetik vissza. — Napirenden yolt a mutazilitáknak a meggyanúsítása, hogy a *mágus* vallásnak (*zindik-ek*), vagyis a perzsa vallás tanainak hódolnak.

¹⁹ *Al-Mazdar*. Bisr b. al-Mutamir tanítványa, a mutaziliták „szerzetese”. L. Macdonald id. m. 151 és kk.

taziliták szerint *időben* bekövetkezett teremtő-aktus műve, mint maga a *világ* is, melynek az örökkévalóságát hirdető *aristotelikus* tant (1. alább) e racionalisták ez *okból* idővel éppen úgy elvetik, mint ahogy perhorreszkálja az ortodox teológia. A mutaziliták kalámja az isteni attribútumok realitását ekként egyáltalában tagadásba vonva és Alláh lényének meghatározásában — ugyancsak mint az aristotelikusok — merő *negációkra* szorítkozva, azt a *spiritualisztikus* istenfogalmat konstruálják meg, mely méltó volt az iszlám régi intellektüeljéhez, kik mint a jogaiban megtámadott *értelmi megismerés*-nek elszánt és megalkuvást nem ismerő előharcosai, magukat büszkén, önéretesen — és nem kevésbé tendenciózusan — az Alláh *egységét* valló hit és az *igazságosság* népének (*'ahlu-l-adl wa-t-tauhid*) nevezték.

Az iszlám szellemi élete jóformán az ortodox és e mutazilita teológusok a kontroverziájának medrében folyt le hosszú századok során.²⁰ Ortodox és mutazilita tantételek egyaránt élénken foglalkoztatták az egész mohammedán világot.

A két kalamnak versengése során a mohammedán közvélemény az ortodox tanhoz szegődött; a mutaziliták teológiája csak egy racionalista kisebbség elitjét ragadta meg. A racionalista kisebbség, tanításai világosságának meggyőző erejében bízva, sohasem adta fel a reményt, hogy meggyőződése hovatovább *hivatalos* elismerésre tesz szert. Az ilyen aspirációk végcélja azonban a középkorban, az iszlámban csak úgy, mint a kereszténységben, nem éppen a tolerancia vagy a paritás gondolatán épül fel. Ortodoxok és mutaziliták, kölcsönösen eretneknek (kafir), azaz mohammedán fogalmak szerint, az államhatalom védelmén kívül állóknak, *vogelfrei*-oknak stigmatizálva egymást, magától értetődőnek tartották egyaránt, hogy doktrínájuknak *minden más tan kizárásával* az államhatalom eszközeivel kell érvényre jutnia. A hagyományos gondolkodás csökönységének és a progresszív szellem, szívóságának elkeseredett tusája során a mutazilita tant — rövid időre — az a szerencse érte, hogy végrevalahára egyedül üdvözítő *államvallás* érvényére emelkedhetett. A hatalmi állás azonban nem a mohammedán közvélemény átalakulásának eredményeként, hanem *egy* filozofálásra hajló abassidának, *Ma'mûn* chalifának jóvoltából hullott ölébe a mutuzalitáknak. E chalifa a racionális kalámhoz szegődve, arra vállalkozott, hogy ennek a tanítását a „csalhatatlan” mohammedián közvélemény jogaiba helyezze, az iszlám tanainak hagyományos értelmezése helyett. A hidsra III. századának elején a chalifa dekrétumai határozták meg azokat az elveket, melyek szerint a mohammedán alattvalók vallásos életének a mutazilita kalám *intellektuális* alapjára kellett helyezkednie. A mutaziliták kalámja értelmében azonban a vallásos tanoknak a kinyilatkoztatás *tekintélyén* csüngő vak hittel való elfogadása nem elég az üdvösséghez; a hitvallásnak az *értelmi* megismerés erősségein kell nyugodnia. A mutazilita tan képviselői, racionalizmusuk merő naivitásával, azt hitték, hogy saját módjukon megismert igazságaikat, a gondolkodás kényszerítő erejével, a tömegek millióinak lelkében is szentséges ihlettel vallott meggyőződéssé avathatják. A meggyőződésnek saját világosságától elvakított buzgalma evégből azonban nem érte be a teológiai nizusnak a premisszák és a következmények, az okok és az indokok láncolatának nekigyürköző erőlködésével. A mutazilita tan képviselői úgy találták, hogy a tömegek milliói a hit tisztultabb eszméihez

²⁰ A hidsra I. századától a h. V. századáig.

biztosabban eljutnak, ha észszerűségüket az iszlám állama a „téves” úton járókra lesújtó pallósával érteti meg. A helyes hitfelfogásba ütköző tanok kikémlésére és büntetésére a mutaziliták uralomra jutásával az iszlám intézményei egy valóságos *inkvizícióval* (*mihna*) szaporodtak meg,²¹ mely a chalifatus állami adminisztrációjába illesztve az „egyedül” helyes hitfelfogásba ütköző tanok kikémlésének és büntetésének feladatát végezte. A vallásos fanatizmus, mely a józan emberi észnek hódoló irányzat medrében sem tagadta meg magát, e feladatot, az állami és a magánéletbe egyaránt mélyen belenyúlva, elég nyers kíméletlenséggel és erőszakossággal látta el. A racionalista irányzat a felvilágosítás emez inkvizíció kényszerítő eszközeivel és kíméletlenségével végezte, anélkül azonban, hogy vetélytársának, a hagyományos hitfelfogásnak uralmát komolyan megingathatta volna a nép millióinak lelkében. E milliók egész lelkükből istenről, a kinyilatkoztatásról, az igazságról és az akaratról megalkotott, noha kevésbé tisztult fogalmaikon csüngöttek. A mutaziliták sem voltak tisztában azzal, hogy a vallás életerejét *nem* a logika törvényeiből meríti s hogy a nép vallásos szükségletei nem elégíthetők ki okvetlenül az értelmi megismerés evidenciájával. Eszzerű hitfelfogásuknak, rövid uralkodásuk után, azért ismét háttérbe kellett szorulni a diadalmaskodó ortodox irányzat elől, amelyet az államhatalom segítsége nélkül leküzdeni képtelenek voltak. Mihelyt a chalifatus újból a hagyományos hitfelfogáshoz szegődött, a fanatizált tömegek fékevesztett szenvedélye elsöpörte őket. Rövid uralkodásuk pedig a racionalizmus történetének ama tanulságait gyarapítja, hogy a tömegek millióinak értelmi megismerést, felvilágosodást nem lehet felülről diktálni s hogy a nép vallásának templomában az ész istennőjének trónusa csak kis ideig állhat meg.

II. Az ortodox és a racionalista hitfelfogásnak említett antiteziseitől megvont határok között az iszlámban inkább csak teológiaiáról lehet szó, mint filozófiáról. A tulajdonképeni értelemben vett filozófiai megismerést — inkább elkülönítve a teológiai vonatkozásoktól, mint benső összefüggésben velük — *önálló* tudomány gyanánt az iszlámban ama gondolkodók képviselik, kik a teológusoktól való megkülönböztetésül a hagyományban mint — *par excellence* — „filozófusok” szerepelnek. A „filozófia” és „filozófus” szavaknak²² a mohammedán köztudatban kialakult értelme a hagyományos gondolkodásnak és a kinyilatkoztatásra hivatkozó megismerésnek kiélesedett antagonizmusából²³ szűrődött le; ez pedig már a spekuláció és a vallás kapcsolatának *meglazulását* jelzi. Az iszlám történetének ama forrásai például, melyek a mohammedán világ szellemi mozgalmait éppen a mohammedán *vallás* vonatkozásaiban örökítették meg,²⁴ a filozófiáról, mint

²¹ Legutóbb Walter P. Patten: *Ahmed ibn Hanbol and the Mihna*. (Leyden, 1897.)

²² A filozófia arabul: *falszafah* (vagy *filszafah*, ritkábban: *Hmu-l-hikmah* = a bölcsesség tudása); filozófus: *fajlaszuf* (vagy: filuszuf, plur: *falaszifah*) a melléknév (filozófiai) *falszafijjun*.

²³ A *kálámot* a „filozófusok” nem veszik komolyan, a kalám képviselőit pedig nem hajlandók elismerni filozófusoknak; sőt rossz néven veszik, ha a mutakallimok — akár az ortodox, akár a mutazilita kalam képviselői „bitorolják” a filozófus nevet. L. Goldziher: *Die islamische u. jüdische Philosophie*, 50. 1.

²⁴ A *vallástörténeti* fejlődés történetét mohammedán kútforrásaink közül különösen azon művek ölelik fel, melyek főként a

valami heterodox *vallásos* tanról, a filozófusokról pedig mint *eretnekekről* beszélnek. Filozófusoknak tekintik e források az iszlámnak azon „eltévelyedett” híveit, kik az iszlám teológiai iskolában kialakult meggyőződés helyett, idegen „nem-arab”, közelebbről főként *görög* tanokat „követnek”. *Filozófia* a szónak e mohammedán megfogalmazásában tehát, rendszerint, annyi mint *görög* filozófia.²⁵

Már fentebb bizonyos görög pozitív tudományokról emlékeztünk meg, melyek az arab hódítóknak gyakorlati céljait szolgálták és a mohammedán értelmiség széles köreiből gyorsan, terjedtek el. E pozitív tudományos ismeretek egyengették útját ama görög tudományos ismereteknek is, melyek arra voltak hivatva, hogy a legkultiváltabb elemek metafizikai szükségleteinek kielégítését szolgálják. A görög orvos- és természettudományok, a matematikai és propaedeutikai ismeretek révén az érdeklődés csakhamar a velük szoros összefüggésben álló *görög* filozófia hagyományai felé fordult, mely Byzánctól, Alexandria és Antiochia iskoláiból kiszorítva, Perzsiának, főként azonban Szíriának nagyműveltségű városaiban — jóval az, iszlám hódításai előtt — barátságos, meleg, új otthonra, új művelőkre talált.²⁶ Szyrus tudósok fordítói munkássága révén, melynek során *görög* műveknek *szyrus* nyelvre, majd *szyrból arab* nyelvre való átültetése meg-megújuló lendületet nyert, az időszámításunk VII. és X. százada közötti időben az iszlámban jelentékeny görög filozófiai ismeretek terjedtek el, melyek a műveltebb mohammedán körökben a hagyományos vallással szemben, idővel, egy új, *tudományos*

mohammedán szekták (*firkah*) történetével foglalkoznak. E művek a szorosabb értelemben vett mohammedán vallástörténeti jelenségeken kívül rendszerint az ismertebb vallások (zsidó, keresztény, brahmán, buddhista) és „vallások” gyanánt felfogott főbb filozófiatörténeti rendszerek (görög filozófia) tárgyalására is kitérnek. Legismertebb e művek sorában Sahrasztáni-nak Th. Haarbrücker fordításában is megjelent (fentebb már jelzett) műve (*Kitábu-l-milal wa-n-nihal* = Vallások és szekták könyve), melynek címe az egész gyané tárgygyal foglalkozó irodalomban szinte stereotip. E kompendiumokat ezért gyakran röviden csak miZaZ-könyveknek nevezik. L. e művekről: Goldziher: *Zeitschr. d. deutsch, morgenl. Gesellschaft* LXV. köt. (1911) 349 és kk.

²¹ A görög forrásokra támaszkodó gondolatirányzat és az iszlám hagyományainak talajából fakadt tudományos megismerés a mohammedán köztudatban meglehetősen élesen külön voltak választva egymástól. Az iszlám ama gondolkodóit, kik a hagyományos tanoktól meghatározott elméleti tevékenység terén mozognak — a görög tanok hatása alatt álló failaszuf-óktól való megkülönböztetésül — egyszerűen csak „tudósokénak, *ulemáu*-nak nevezik. L. erről legutóbb van Horten *Die Ringsteine Alfarabi's* című (fordítási) művének bevezetését. 2—3. 1.

²⁸ E művelődéstörténeti viszonyoknak beható tárgyalását 1. Renan-nak *De philosophia peripathetica apud Syros* (Paris, 1852) című ifjúkori, máig is elsőrendű forrásmunkának tekinthető művében 15. 1. és kk. Rövid, de magvas összefoglalásban D. Chwolson: *Die Ssabier und der Ssabismus* című, szintén régebben (1856) megjelent, de ilyen vonatkozásokban még mindig mellőzhetetlen forrásmunkájának I. kötetében, 172. 1. és kk.

világnézet megszilárdulására vezettek. Ismereteink az iszlámnak a szyrek útján a görög tudománytól és filozófiától nyert impulzusairól — a rendelkezésünkre álló adatok dacára — sajnos, még mindig sokkal fogyatékosabbak, semmint e görög hatás jelentőségéhez képest kielégítőeknek mondhatók volnának. Arra azonban mégis elegendő áttekintést nyújtanak, hogy magunknak meglehetősen világos képet alkothassunk arról, hogy a szyrektől kapott görög filozófiai hagyományok tulajdonképpen miben állottak?

A szyrusok figyelme mindenekfelett *Platonra* és *Aristotelesre* összpontosul és az ókori bölcselet e két vezéralakjának zavartalanul megőrzött *tekintélye* feltétlenül követendőeknek ajánlja tanaikat. De ha a szyrusok fordításait felölelő, bőséges bibliográfiai értesítéseinket²⁷ közelebbről szemügyre vesszük, akkor Aristoteles műveinek szembeszökő tömegességével szemben Platonéinak csekély száma tűnik fel. Aristoteleszel szemben, ki nyilván a homloktérben áll, Platón szerepe szinte csak másodrendű; a mester tekintélye a tanítványáénak fényétől szinte elhalványul. Platón eszmetana, idealizmusának heve a szyrusokat és az arabokat egyaránt felragadta ugyan magával a magasba, de a szyr-arab fordításoknak ama jegyzékai amellet tanúskodnak, hogy a sémitáknak realizmusra hajló szelleme inkább Aristotelesnek induktív empiriájához vonzódott, hogy inkább ennek a hatalma nyugözte le. Aristotelesnek a Platónén felülkerekedő életképességét a keresztény középkorban ezeknek a sémitáknak Aristoteles iránti előszeretete döntötte el.²⁸ Míg Platón műveire vonatkozólag ama feljegyzések között biztoss adataink úgyszólván csak a *Timaeus* fordításáról vannak és a Politéiát, a Kritont, a Nomoit, a Phaidrost szyr-arab fordításokhoz, egyéb forrásaink alapján, inkább csak hozzászámíthatjuk;²⁹ addig Aristoteles úgyszólván egész terje-

²⁷ E fordítási irodalmat, minden ideirányuló előző kísérleténél kimerítőbb bibliográfiai részletességgel a tárggyal foglalkozó régibb irodalomban J. G. Wenrich állította össze *De auctorum graecorum versionibus et commentariis syriacis, arabicis, armeniacis, persicisque* c. máig is nélkülözhetetlen művében. (Leipzig, 1842.)

²⁸ A keresztény középkor Aristoteleszel az arab bölcselet és — amint ma már tudjuk — legközelebbről byzanci közvetítésben ismerkedett meg. Platónnak a háttérbe szorulása vagy negligálása analog jelenség az iszlám és a keresztény középkor filozófiájában. A mohammedán és a keresztény bölcseletben viszont egyaránt fontos szerep jut az újplatonikus bölcseletnek. Platón csekély térhódításának nyomaira és az újplatonizmus hatásának fontosságára mutat rá legújban Clemens Bäumker. *Der Platonismus im Mittelalter*. München, 1916.

²⁹ A IX—X. század egy széles körökben ismert bölcslő-csoportjának — a „tisza lelkületű testvérekének (Ichwán esz-Szafá) nevezett mohammedán populárfilozófusok irataiból, pld. amelyekben Pl. nevezett műveire eléggé világos utalás történik — irataik IV. kötetében egész kis kivonatokkal találkozunk belőlük —, csak arra lehet következtetni, hogy az iszlám bölcslő köreiben újplatonikus reminiscenciák mezébe öltözve közkézen forogtak. Az Ichwán esz-Szafa-nak ide vonatkozó és egyéb teológumenainak tárgyalását ez igénytelen sorok írója más alkalomra tartja fenn magának.

delmében érvényesül. Aristoteles jobban foglalja le az elméket; a meggyőző erő, mely kevésbé fenséges, sőt leggyakrabban rideg és hideg fejtegetéseiből kiárad, e sémitákat arra készítette, hogy a Stagirita alkotásait kortársaiknak hozzáférhetőkké tegyék a logikára, a természettudományokra, a metafizikára és az etikára vonatkozó műveinek teljességében. De Aristoteles predominálása a szyr-arab fordításokban, a mester eredeti alkotásain kívül, egyéb művekben is megnyilvánul, melyekben Aristotelesnek azonban már *nem* eredeti, tiszta peripathetikájával, hanem az aristotelesi bölcseletnek lényeges módosulásával van dolgunk. Aristotelesnek e szyr-arab fordítók által rendezett „összkiadásában” a fordítók gondja ama görög *kommentárookra* és az Aristoteles neve alatt forgalomba került azon iratokra irányul, melyek már egy egészen más jellegű bölcseleti irányzat termékei. Themistios és Alexander Aphrodisias, Porphyrius, Syrianus és Ammonius kommentárjairól nem nehéz megállapítani, hogy a görög bölcseletnek milyen iskolájához tartoznak. Egy olyan műből, mint a *Liber de causis*,³⁰ vagy egy olyanból, mint az, amely *Aristoteles teológiája*³¹ címen, úgy látszik, közkézen forgott és e sémita értelmiségnek talán a legkedveltebb könyvévé lett, lehetetlen fel nem ismerni, hogy mely bölcselet szellemétől ihletődött meg. Ez az Aristotelesnek tulajdonított *Teológia* például, közelebbről szemügyre véve, Plotinos Enneádjai néhány rész szimpla *parafrázisának* bizonyul. Ama kommentárokról pedig mindenki tudja, akinek az ókori filozófia történetében valamelyes jártassága van, hogy Aristoteles és Platon bölcseletének kapcsolatából jöttek létre az *emanáció* és a legfőbb valóval keresett *misztikus egyesülés* ama gondolataival, melyek a Keletről — talán éppen Indiából³³ — erednek és amelyeket

³⁰ Az alkalmasint Proclus *Stoicheiosis*-éből eredő művet a skolasztikusok *Liber de essentia purae bonitatis* címen ismerik. Az eredeti arab szöveget német parafrázissal és a skolasztikusok latin szövegével Otto Bardenhaewer adta ki *Die pseudo-aristotelische Schrift über das reine Gute bekannt unter den Namen Liber de causis*. (Freiburg, 1882.)

Zerachja b. Izsák által eszközölt héber fordításának egy része Schreiber Ignác doktori értekezése gyanánt *Pseudo-Aristoteles Liber de causis* stb. címen csak nemrégiben jelent meg Budapestén. (1916.)

³¹ Az alkalmasint úgyszintén Proclustól eredő pseudopigrafust latinul még 1519-ben Rómában, majd 1572-ben Parisban jelent meg; Arab szövegét Fr. Dietrici adta ki *Die sogenannte Theologie des Aristoteles (Kitäbu-thulüigä Aristótälisz)* címen. (Lipscse, 1882.) Német fordítása szintén Dietricitől (u. o. 1883-ban) jelent meg. — A *liber de causis* és a *Theologiáról* közelebbi adatokat együtt, találni Überweg-Heintze *Grundriss* II. köt. 248—49. 1. (8. kiadás).

³² Enneádok IV—VI. szak.

³³ A régiebb indológusok közül már Lassen mutat rá ind hatásokra. L: *Indische Altertumskunde* III. köt. 389 és kk. — Plotinos *éαστασις-ának* és a *απλωσις* *īndj* közelebbről: a *Sāmkhya-&lozōūi* és az askétikus Joga-praxisra visszamenő eredetéről 1. Rich. Garbe *Die Sāmkhya-Philosophie...* (Lipscse, 1894), 96 1. és kk.; ugyané fejtegetések rövid kivonatában *Sāmkhya und Joga* von

a késői görög bölcseletben *Plotinos* és az *újplatonikusok* iskolája honosított meg.³⁴ E kommentárokat és pszeudepigrafusokat átlengő szellemen kétféle tendencia uralkodik, a) A spekulatív tevékenység, egyfelől, különböző, egymástól eltérő bölcseleti irányoknak egymással összhangba hozott értelmezésében — egy *harmonisztikus* interpretációban — merül ki. b) Az értelmi megismeréssel szemben azonban, másfelől — amint ezt az ókori görög gondolkodásnak utolsó kirezgése, az újplatonizmus mutatja — munkába lép a vallásos lelkiület reakciója. A platonikus, a sztoikus, az epikureus, a peripatetikus iskola és később az Akadémia, eredetileg mind más-más úton haladtak. De már időszámításunk első századától kezdve — sőt már régebben is — az egymástól eredetileg szigorúan elkülönülő tanok mindjobban azt a tendenciát árulják el, hogy közeledjenek egymáshoz. Kölcsönhatásuk előbb mindannyinak a módosulására: harmonisztikus magyarázatuk végeredményeképpen pedig teljes összekeveredésükre vezetett.³⁵ A bölcseletet ennyiben a *synkretizmus* ugyanazon szelleme szállottá meg, mely *vallásos téren* a lehanyatló ókor századainak hasonlóképpen komplex jelenségeit hozta létre. E *vallásos* synkretizmus egyengette útját, a hellén-orientális kultúra nagy körében, Kelet eszmevilágának, melynek mélyrenyúló hatása a görög gondolkodásban diadalmaskodóvá tette legközelebből éppen a *vallásos* momentumot. Kelet e hatása a görög gondolkodás eme vallásos irányzatában az *istenség felfogásában* az isteni lény minden értelmi megismerést kizáró transzcendenciájának; az *etikában* az érzékek alá eső világ semmibebevésének, az önmegtagadásnak és az extatikus entuziazmusban elérhető legfőbb boldogságnak hangsúlyozásában nyilvánult meg. Az aszketikus moráltól áthatott világnézetben az „isteni” világnak a földi világgal, az anyagnak a szellemmel, a testnek a lélekkel való merev szembehelyezkedése szólalt meg. E gondolatirányzathoz képest e késői görög bölcseletben azután a régiből, bizonyos előszere-ttel, éppen azok az elemek vannak kiemelve, melyekben emez ellentétes dualizmus erősen ki van élezve. A test lenyűgözésére irányuló élet eszméje a görög aszkéta-bölcselelők, a pythagoreusok, a sztoikusok, az epikureusok tanait, az újpythagoreusok és

R. Garbe (*Grundriss der indoarischen Philologie...* III. köt. 4. füz. 4—5. 1.) L. továbbá ugyané szerzőnek *The philosophy of Ancient India* (Chicago, 1897) című művének *The connection between Indian and Greek Philosophy* című fejezetében a 49 és kk. 1.

³⁴ L. Zeller: *Die Philos. der Griechen*. III. köt. 2. rész. 453 éskk. (3. kiad. 1881.) — Plotinos bölcseletéről 1. legújabban Arthur Drews *Plotin und der Untergang der antikén Weltanschauung*. (Jena, 1907.) A figyelemreméltó, sőt kitűnőnek mondható tanulmányban Plotinos rendszerének tárgyalása túlságosan a Hartmann-féle bölcselet nézőpontja alá van rendelve. A Plotinossal foglalkozó gyér irodalomban (Kirchner, Richter tanulmányai) az Enneadokról, amennyire látom, Drews műve még a legjobb tájékoztatást nyújtja.

³⁵ Eugène de Faye: *Gnostiques et gnosticisme. Étude critique des documents du gnosticisme chrétien aux II et III siècles*. Paris, 1913.) 346 és köv. 1.

a hermétikusok³⁶ ábrándos misztikáját eleveníti fel. Az érzéki világtól való megszabadulás vágya pedig, ugyanilyen előszere-ttel, Platón ama víziói felé fordul, melyekben a tökéletlen kozmossal szembe van helyezve az ideák világának mindent elhomályosító fényessége és e fényesebb világból való eredeté-nek tudatára ébredő lélek ama törekvése, hogy felülemelkedve a „silány” kozmoszon, a világosságnak tisztább régióiba emel-kedjék fel...

Ezzel — csak úgy körvonalakban — jeleztük,³⁷ hogy a böl-cseleti érdeklődés, a szyrusok közvetítésében, az iszlámban miféle görög bölcseletet sajátított el. A következőkben — szin-tén csak úgy körvonalakban — jelezni akarjuk, hogy mivé lett ezen görög bölcselet abban az eszmeáramlatban, amelyet az, *iszlám filozófiájának* neveznek.

(Befejező közlemény a következő számban.)

³⁶ Legújabbán: Joseph Kroll *Die Lehren des Hermes Tris-wegistos*. (Münster, 1914.) *Beiträge zur Geschichte d. Philosophie d. Mittelalters. Texte u. Untersuchungen*. XII. köt. 2—4. — A her-métikus misztikának arabnyelvű bölcseleti hagyományokban ki-mutatható nyomairól emlékezik meg u. i. az *Anhang* (390 és köv. l. a *liber de castigatione animae* nyomán). A hermétikusoknak a mohammedán bölcseletre gyakorolt hatását kimutató fejtegetése-ket e sorok írója más alkalomra tartja fenn magának.

³⁷ A késői görög bölcseletről a fii. tört. kompendiumokban, (Überweg-Hemtte *Grundriss d. Gesch. d. Philos.* I. r. 347 és-
kk. l. az ide vonatkozó irodalom. A középkori bölcselettel való összefüggése Picavet áttekintésében id. mű III. fejj. 46-70. l.)

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Szekeres János: A csecsemőhalandóság alakulása a háború alatt.

Természetes szaporodásaink, amely a háború kitörése előtt évenként közel egynegyedmillióval növelte az ország népességét, az elmúlt évben már több, mint százezer fönyi veszteséggel zárult. A depopulációban, amely elsősorban a születési szám csökkenésének következménye, kétségtelenül része van a közegészségügyi viszonyok rosszabbodásának is. A halálozások abszolút száma 1915-ben emelkedett, a rosszabbodás mértékét azonban a statisztika elfogadott módszereivel a háborús években szemléltetni nem tudjuk.

A hivatalos statisztika, amint ismeretes, az összhalálózást az egyes népszámlálások között, a természetes szaporodás és a vándorlások adatai alapján kiszámított népességhez, a csecsemőhalálózást pedig ugyanazon év elveszülötteinek számához viszonyítja.

Az összhalálózás alakulásának mérésére ma sem kínálkozik kielégítőbb módszer s a viszonyítás el is fogadható, ha az elhalt férfiak számát a *Magyar Statisztikai Évkönyvnek* az elhaltak korát feltüntető táblázata¹ alapján megfelelően korrigáljuk.

Az utolsó évek halálózási statisztikai adatai szerint a nemek aránya korcsoportokként következőleg alakul:

	A 15 éven aluli korbán elhaltak közül volt		A 15—49 évesek között volt		Az 50 éven felüli korbán elhaltak közül volt			
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
1910-ben	—	—	52·8	47·2	47·8	52·2	50·6	49·4
1911-ben	—	—	53·0	47·0	48·5	51·5	50·8	49·2
1912-ben	—	—	52·9	47·1	49·3	50·8	51·1	48·9
1913-ban	—	—	53·0	47·0	48·8	51·2	51·1	48·9
1914-ben	—	—	53·0	47·0	48·2	51·8	51·4	48·6
az 5 év átlagában	—	—	52·9	47·1	48·5	51·5	51·0	49·0
1915-ben	—	—	52·6	47·4	44·9	55·1	51·5	48·5

Figyelemreméltó eltérést 1915-ben a 15—49 évesek korcsoportját kivéve, nem találunk. Ebben a korcsoportban a férfiak aránya 48,5%-ról 44,9%-ra csökkent, ami abszolút számokban kifejezve 6588 fönyi halálózásnak felel meg. Változatlan közegészségügyi viszonyokat tételezve fel, ennyivel volna több az 1915. év halálózása, ha a bevonult népesség is itthon lett volna. A különbség olyan kevés, hogy a halálózási arányszámot mindössze 0,3-del emeli. A (hivatalos statisztika tehát alig követ el

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. XVIII — XXIII. kötet.

hibát, mikor összeállításainál a tényleges halálozási számot veszi alapul.

A katonai szolgálatot teljesítő férfiaknak, még háborús viszonyok mellett is ily kedvező halálozási aránya a háború egyik legszomorúbb adata. Ez mutatja ugyanis, hogy az egymás ellen törő nemzetek meddő viaskodása az emberiség milyen értékes és életképes csoportjának okozza pusztulását.

A korrigált halálozási számot véve alapul, a halálozási arányszám 1915-ben az előző két év 23,5%-os arányával szemben, 25,9%-re emelkedett. A rosszabbodás nem túlságosan nagy, az 1915. évét megközelítő magas arányszámot a közelmúltban is találunk. Így 1911-ben 1000 lélekre esett halálozás 25,1, 1909-ben 25,6, 1905-ben 27,8, ezt megelőzőleg pedig csak az 1904. és 1901. évek halálozása alakult kedvezőbbben.

Az 1915. évet követő háborús évek végleges adatai még nem állnak rendelkezésünkre és az előzetes eredmények a halálozásokat korcsoportok szerint nem részletezik, úgy hogy ma még a későbbi évek korrigált halálozási számát kiszámítani nem tudjuk.

A csecsemőhalálozásnak ugyanazon év születésiéhez való viszonyítása elméletileg sohasem volt helyes. A megelőző év kisebb vagy nagyobb születési száma ugyanis befolyással van a vizsgált év csecsemőhalálozásának alakulására; ennek dacára a békés időkben, amikor az egyes évek szülötteinek száma között lényeges eltérés alig mutatkozott, a hatás olyan kevés volt, hogy ezt a viszonyítást, amely egyszerűségénél fogva minden kombinációban önként kínálkozott, általánosan elfogadták.

A háborús években azonban, amidőn különösen az első évek születési száma között óriási különbségek mutatkoznak, ez a hasonlítás teljesen téves eredményre vezet.

A születések és csecsemőhalálozások száma a háború első évében, az utolsó normális évhez viszonyítva, következőleg alakult:²

	Az élve szülöttek s z á m a	Az 1 évben aluli korban elhaltak s z á m a	Esett 100 szü- löttre csecse- mőhalott
1913-ban — — — — —	753.626	148.096	20·1
1914-ben — — — — —	746.911	145.556	19·5
1915-ben — — — — —	512.261	135.126	26·4

Az 1915. év arányszáma jelentékenyen rosszabbnak tünteti fel a csecsemőhalálozás alakulását a valóságnál. Ha összehasonlításra alkalmas arányszámot akarunk nyerni, akkor mindkét év születéseinek számát figyelemmel kell kísérenünk s meg kell keresnünk azt a kombinált születési számot, amely megfelel annak az aránynak, mellyel egy év csecsemőhalálozásában az ugyanazon év s a megelőző év szülöttjei részesülnek.

A magyar halandósági táblázat nem közli az egy évben aluliak halálozását a számításunkhoz szükséges hónapok szerinti részletezéssel s nem találtunk ilyen összehasonlítást az osztrák statisztikai kiadványokban sem. Számításainknál a következők-

² Magyar Statisztikai Évkönyv. XXIII. kötet 29. 1.

ben a német statisztikára támaszkodunk, mivel azon országok közül, ahol a szükséges adatok megtalálhatók, a Németbirodalom áll legközelebb a csecsemőhalálozás tekintetében Magyarországhoz. A két ország csecsemőhalálozása között mutatkozó eltérést azzal is próbáljuk ellensúlyozni, hogy az 1901—10. évi német adatokat használjuk, mely évek arányszáma (18-7) közelebb áll a háborút közvetlen megelőző évek magyarországi adataihoz.

Az 1901—10. évi németbirodalmi adatok alapján készült halálozási táblázat³ felhasználásával a következő összeállításit készíthetjük:

	Az oldalt megnevezett hónapokban született 100.000			
	fiu	leány	fiu	leány
	g y e r m e k k ö z ü l m e g h a l			
	ugyanazon év végéig		egyéves koráig a követ-	
			kező naptári évben	
Január — — —	19.944	16.763	290	285
Február — — —	19.308	16.164	926	884
Március — — —	18.622	15.490	1.612	1.558
Április — — —	17.836	14.746	2.398	2.302
Május — — —	16.947	13.947	3.287	3.101
Junius — — —	15.961	13.058	4.273	3.990
Julius — — —	14.822	12.064	5.412	4.984
Augusztus — —	13.588	10.931	6.646	6.117
Szeptember — —	11.904	9.581	8.330	7.467
Október — — —	9.993	7.987	10.241	9.061
November — —	7.750	6.130	12.484	10.918
December — —	3.270	2.565	16.964	14.483
Összesen	169.945	139.426	72.863	65.150

Mint a fenti adatok mutatják, a Németbirodalomban a csecsemőhalottaknak fiuknál 70%-a, leányoknál 68,2%-a ugyanazon naptári évben, 30%-a, illetőleg 31,8%-a az előző évben született. A németbirodalmi statisztikai évkönyv csak nemek szerint részletezve közli ezeket az adatokat, ismerve azonban a csecsemőhalálozásnál a nemek arányát, a középarányost elég pontosan kiszámíthatjuk. Számításunk végeredménye szerint a Németbirodalomban a csecsemőhalottaknak 69,2%-a ugyanazon, 30,8%-a pedig az előző évben született. A csecsemőhalálozás arányszámának megállapításánál tehát akkor járunk el helyesen, ha a két év születésszámaiból a megállapított aránynak megfelelően egy kombinált születési számot alkotunk s a csecsemőhalálozást ehhez viszonyítjuk.

A németbirodalmi arányszám, dacára annak, hogy régebbi évek népmozgalmi adatai alapján készült minden módosítás nélkül, még sem alkalmazható a magyar viszonyokra. A két év egymáshoz való viszonyát az első hónapok csecsemőhalálozásának nagysága határozza meg, annak változásával egyenes arányban csökken vagy növekszik a vizsgált év túlsúlya-Magyarországon az 1910—11. évek adatai szerint a csecsemőhalottaknak 77,2%-a, a Németbirodalomban pedig 75,4%-a fél évnél fiatalabb volt, vagyis nálunk valamivel nagyobb az egy éven aluli korban elhaltak között az ugyanazon évben születettek aránya.

³ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich.* 1915. 34—35. 1.

A magyarországi arányszám megállapításánál csak a törvényhatósági jogú városok 1914. évi adatai állanak rendelkezésünkre. A törvényhatósági jogú városokban 1914-ben született csecsemők népmozgalmi lapjait ugyanis a központi statisztikai hivatal 1916-ban visszaküldte az anyakönyvvezetőknek azzal a meghagyással, hogy az időközben elhalt lapjaira vezessék reá pontosan a halál időpontját. A halálozási statisztikai adatoknak így módon való kiegészítésére azért volt szükség, mivel halálozási lapjaink nem kutatják az elhalt születési évét, hanem csak a betöltött kort s így ezideig nem volt módunkban megfigyelhetni, hogy egy év szülöttei közül mennyien érik el az egy évet.

A törvényhatósági jogú városok⁴ adatai szerint az 1914. évben született csecsemők közül még ugyanazon évben elhalt 6201, 1915-ben pedig egy évein aluli korban 2615, az arányszám tehát a magyarországi törvényhatósági jogú városokban 70,3 és 29,7. Az előző év hatása egész Magyarország csecsemőhalálozásánál ennél valamivel kisebb, mivel a vizsgált törvényhatósági jogú városokban a féléven aluli csecsemők halálozási aránya ikedvezőbbben alakul az országos átlagnál. Az arányszámokat egészen pontosan megállapítani nem tudjuk, minden valószínűség szerint azonban az országos viszonyszámok alig térhetnek el a 71- és 29-es aránytól. A csecsemőhalálozás alakulásának tanulmányozásánál, addig, míg a szükséges halandósági táblázat, melynek alapján Magyarországra vonatkozólag teljesen pontosan számíthatnánk, nem áll rendelkezésünkre, ezeket az arányszámokat szándékozom használni.

A két év arányszámát azonban véglegesen nem is lehet sohasem megállapítani. A csecsemőhalálozás csökkenésével fokozatosan növekszik az előző év befolyása. Emellett lehetnek olyan kivételes évek is, amelyeknél az általánosan megállapított arányszámot nem lehet alkalmazni. Ilyenek mindazok az évek, amelyekben az év két felének születési száma között lényeges az eltérés. Ezekben az években az arányszámot külön kell megállapítani, ami úgy történik, hogy a feltételezett havonkénti egyenlő születési számot a tényleges születési számmal helyettesítjük.

A kombinált születési számot véve alapul, a csecsemőhalálozás a háborús években a következőkéig alakult:⁵

	Az léven aluli korban el- haltak száma	Esett 100 éveszülöttre 1 éven aluli halott
1913-ban	148.096	19·9
1914-ben	145.556	19·6
1915-ben	135.126	23·3
1916-ban	74.773	20·0
1917-ben	68.111	21·4

A gyermekhalálozás, adataink szerint is, 1915-ben tényleg nagyobb volt, mint az előző években, a rosszabbodás azonban nem olyan nagy, mint a nyers születési számhoz való viszonyítás mutatja.⁶ A következő évben javulás áll be, az arányszám majd-

⁴ Budapest és Miskolcz adatai hiányoznak.

⁵ Az 1916. és 1917. évi adatok előzetes eredményei.

⁶ A főváros csecsemőhalálozására, mint azt Madzsar József a *Városi Szemle* 1915. évi 11—12. számában megjelent Budapest

nem a békés idők színvonalára süllyed. A háború négy éve közül eddig az összhalálózásnál is az 1915. év halálózása volt a legmagasabb. Ugy látszik, mintha a közegészségügyi viszonyok megromlására az első év zűrzavaros megrázkódtatása lett volna legnagyobb hatással), azután a viszonyok a rosszabb helyzetnek megfelelően ugyan, de bizonyos mértékben egyidőre konszolidálódtak. Kétségtelenül befolyással volt azonban a csecsemőhalálózás bekövetkező javulására a születések kisebb száma is. A magyar statisztikai hivatal nem kérdezi a születési sorrendet, sem a születési, sem az elhalt gyermekek halálózási lapjain, így a nagyobb gyermekszám hatását a csecsemőhalálózás alakulására hazai adatokkal — minden zavaró tényező kizárásával — igazolni nem tudjuk.⁷ Hogy azonban az összefüggés: tényleg fennáll s a hatás nem jelentéktelen, utalhatunk R. Manschke: *Kinderzahl und Kindersterblichkeit** című tanulmányára, amelyben francia és dán adatok alapján mutatja ki a többgyermekes családok nagyobb gyermeikhalandóságát.

Az 1916. évtől kezdve, amint a háború terhei egyre nagyobb súllyal neheztedek az itthonmaradt lakosságra is, fokozatosan növekszik a csecsemőhalálózás arányszáma s a romlás folyamatát előreláthatólag csak a háború befejezése fogja megállíthatni.

Fábián Ferenc: A cárizmus összeomlása és az orosz néplélek.

Rubakin Miklós, az orosz forradalmárok azon csoportjához tartozik, mely a kulturális, társadalmi és revolúciós tevékenységet elválaszthatatlanul összenőttnek és egymás nélkül el nem képzelhetőnek tartja. Most, hogy az entente-sajtóban sokan a cárizmus visszatérését jósolják meg, Rubakin, hagyományaihoz hiven, energikusan tiltakozik e vélemény ellen s nagy tanulmányt irt annak bebizonyítására, hogy ez a hipotézis ma már lehetetlenség. Bár fejtegetéseiből kiérzik olykor a harcos elfogult szenvedélye, a kép, melyet megrajzol, oly érdekes és eleven, hogy gondolatmenetének bővebb ismertetése hozzájárulhat az orosz szfinx jobb megértéséhez.¹

A jobbágyokban sínylődő földnélküli orosz paraszt lelkét egyetlen sóvár vágy telítette ősidők óta: földhöz jutni, akár-

csecsemőhalandósága a háború alatt” című dolgozatában kimutatta, a háború 1915-ben nem volt befolyással. Madzar a születések számának ingadozását úgy küszöbölte ki, hogy az egyes hónapok halandóságát megszorozta 12-vel és viszonyította az ugyanazon s az azt megelőző 11 hónapban történt születések számához.

⁷ Tudtunkkal az összefüggést Magyarországon először Szana Sándor hangsúlyozta „A magyar gyermekhalandóság értékelése és a védelem alapelvei” című dolgozatában. *Budapesti Orvosi Újság*, 1915.

⁸ *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 1917, Heft 2 u. 3.

⁹ *L'effondrement du Tsarisme dans la mentalité russe*. La Revue Politique Internationale, Lausanne Mai—Juin 1918. 233—266. 1.

milyen eszközzel és bármi módon. Vágyának megvalósítását kezdetben istenített cárijától, Atyuskájától remélte, mert a muzsik tudatában a föld a cáré, természetesen nem mint személyi tulajdona, hanem csak olyan értelemben, hogy az ő joga és kötelessége a földet a közjó érdekében és az igazságosság parancsolatja szerint felosztani. *A minden oroszok cárja a muzsik lelkében minden földek elosztója is egyszersmind.*

Engelhardt, a mezőgazdaságtan kitűnő professzora, kit politikai hitvallása miatt katedrájától megfosztottak s ki tizenöt évben keresztül tanulmányozta az orosz paraszt lelki életét: *Levelek a faluból* című munkájában gyönyörűen elénk tárja, mit reprezentál a muzsik lelkében a „cár” fogalma. Cár alatt a muzsik nem azt érti, amit mi. A cár az orosz paraszt tudatában az ő sajátlagos koncepciója a főhatalomról, az ő uralkodói ideálja, amilyen még nem volt, de amilyet kíván magának. A cár a muzsik számára egy elképzelésnek, egy vágnak, a föld új, egyenlő felosztásának megtárgyiasítása. Az orosz paraszt lelkületében minden ember csak saját magával, a saját érdekeivel foglalkozik. Egoista mindenki, csak a mir és a cár nem. A cár azt akarja, hogy az emberek mind-mind egyenlők legyenek, mint-hogy ő mindenki iránt egyforma szeretettel és irgalommal van. Ő már régen megadta volna a népnek mindazt, amire szüksége van, de hát ő maga is szegény! gaz nemesek és gonoszindulatú hivatalnokok rabjaként sínylődik. Ez a cári ideál „orosz nemzeti Krisztus, népének táplálója, eltelve szeretettel népe és gondoskodással javai iránt”. Ez eszményi monarcha irányában viselkedik a nép rokonszenvvel, ragaszkodással, hódolattal, az ő eljövételétől várja sorsa kedvezőbbre fordulását.

De az évszázados hiábavárás egyre halványította a parasztok reményét, hogy a cár akarataból, az ő parancsára-rendeletére földhöz juthatnak és kezdtek ráeszmélni, hogy „az ő elképzelt cári ideáljuk és a ténylegesen uralkodó autokrata cár közt nincs több hasonlóság, „mint a reformációkorabeli krisztusi eszme és a korhely, fájtában, bűnbocsánatokat árusító szerzetesek közt”. És minthogy a muzsik minden áron és minden eszközzel földhöz akart jutni, a kormányzórendszer pedig ebben ugyancsak minden eszközzel megakadályozta: egymást érik az agrárforradalmak, úgy hogy *a birodalom 86 százalékát alkotó paraszt-ság története egy a forradalmak történetével.* Ezek kezdetben csak a nemes földesurak, pomjescsikok, rendőrök s más cári tisztviselők és a kormány ellen irányultak, a cár személye ellen nem. Sőt a *Razin-* és *Pugacsev*-féle forradalmak vezetői egyenesen azt hangoztatták, hogy ők a cár nevében fogtak fegyvert (tudniillik a földosztó ideális cár nevében), Pugacsev meg éppen III. Péternek adta ki magát. De a valóságos cárok parasztvérben oltották ki — és pedig különösen III. Sándor és II. Miklós, a legirtózatosabb kegyetlenséggel: akasztás, kerékbetörés, felnégyelés, holtrabotztatás — az ideális cár nevében magasra emelt forradalmi fáklját. *Ekkor kezdi a néplélek a cárt a földesúrral azonosítani, ekkor nyilatkozik meg előtte brutális, véres valósággal, hogy a cár is pomjescsik, csak gazdagabb és hatalmasabb, mint a többiek ettől az időtől hordják a parasztok adományozta megbélyegző epitetont: a nemesség cárjai.*

Ehhez járult még, hogy az 1861 február 19-iki agrárreform,

melyre II. Sándor a szakadatlan forrongások és a krími háború hatása alatt határozta el magát, eltörli ugyan a jobbagyságot, de csak formailag: csupán a szabadság árnyképét adta a parasztnak, így a zavargások nem megszűntek volna, de még szaporodtak. Hivatalosan megállapították — írja *Semevski* tanár, az orosz parasztsztyá híres historikusa —, hogy 1861 február 19-étől 1863 február 19-éig 1100 különböző helyen történtek lázadások és zendülések. Mint a krími háborút, úgy az orosz-török és orosz-japán háborúkat is forradalmak követték. Rubakin leszögezi tanulmányában, hogy Oroszország a valóságos défaitizmus hazája és a parasztnak a legmegrögzöttség défaitisták: a 19. század második felében nem volt Oroszországnak egyetlen hadjárata sem, melyet a parasztnak arra ne iparkodtak volna felhasználni, hogy könyörtelen belső ellenségeik ellen fordulva, földhöz jussanak. Így volt ez 1854—55, 1877—78, 1904—05-ben, így a jelenlegi világháborúban is. Amikor a parasztnak külső ellenség ellen hadba vonult, tette ezt abban a reményben, hogy vére hullásáért földet fog kapni. A cárok ezt sokszor kifejezetten meg is ígérték nekik, ígéretüket azonban nem akarták és nem tudták valóra váltani. Sőt annyira vakok voltak, hogy nyíltan szolidaritást vállaltak a földesurakkal, így III. Sándor megkoronázásakor ilyen kijelentéseket tett: „... Ne adjatok hitelt kőszá híreknek, abszurd és képtelen frázisoknak, melyek a föld felosztására, ingyenparcellákra és más hasonlókra vonatkoznak. Minden tulajdonnak, a tiéteknek is, érintetlennek kell maradnia.” II. Miklós 1896 május 18-án, megkoronázása alkalmával ismételte elődje szavait, egy későbbi beszédében pedig még hozzátette: „Gondoljátok meg: nem szokás meggazdagodni a mások javából, hanem munka, becsületesség, takarékoskodás és a szent parancsolatoknak megfelelő életmód által.” *És hogy gazdagodtak meg a cárok? és a cárok szolgáit és a pomjescsikok és a mir-nyúzókat!* kiáltottak erre a forradalmárok. Így lettek a földtulajdon százszorosított sértetlensége és a kisémmizettség status quoja érdekében agitáló cárok a legkitűnőbb forradalmi agitátorokká. A propagandisták nem késtek az ilyen beszédek a nép tudomására hozni. Hazai és külföldi titkos nyomdák csak úgy ontották a forradalmi iratokat, láthatatlan utakon kikerültek a falvakba és a parasztnak jól magukba vették, mit mondanak a „kis könyvek”. És ezeknek az agitációs röpiratoknak hallatlan olcsósága a tartalom kitűnőségével és könnyen érthetőségével társult. S akikre ezek, nem lévén jártasak az írás-olvasásban, nem hathattak (bár az iskolák száma rohamosan emelkedett: 1897-ben az elemi iskolák száma 101.547, 1912-ben 122.524; a tanulók száma 6.697.285, illetőleg 8.028.109), azokra hatott a folklóre. Nincs a világon még egy ország, ahol olyan speciális forradalmi folklóre fejlődött volna ki, mint Oroszországban: dalok, hagyományok, mesék, legendák, történetkék, mind a forradalmi mozgalmat támogató kormány- és cárelleses tendenciával.

A fentebb elsorolt tényezők: a cárizmus vak politikája az agrárkérdésben, a parasztforradalmak kegyetlen elnyomása, egybekötve az intellektüellek propagandista tevékenységével, idézték elő, hogy a nép teljesen elfordult cárijától, elvesztette benne való hitét s hogy az „Atyuska”, a „minden földet elosz-

tója” a nép boldogulásának akadálya, a nép hóhérrja lett. 1901-ben néplélek és forradalmi lélek már egy volt! Ebből az időből írja Tolstoj (A cárhoz és hadsegédeihez): *Íme harminc esztendő óta letartóztatják, börtönbevetik, deportálják és kivégzik ezeket az embereket (a forradalmárokat), számuk mégis növekvőben van és a kormányrendszer elleni elégedetlenség nem csökken, sőt egyre nyer terjedelemben és immár átterjedt a munkásnép millióira, az egész nemzet roppant többségére! Ti magatok vagytok az okai, kormányzók!*

A cárizmus, mely a birodalmat pusztulásba, szenvedésbe hajtotta, mely a világ legbékésebb népét imperialista és kapitalista célokból háborúba hajszolta és az éhező, kenyeret-földet követelő parasztságot tízezerszámra botosztatta: minden gyökerét elvesztette a népben. Végérvényes holttest — legalább a Rubakin véleménye szerint — a cárizmus, soha többé és semminő eszközzel fel nem támasztható. „A cár megölte a cárt!” előbb csak a nép lelkében, aztán a valóságban is. Különösen tanulságosak Rubakinnak azok a fejtegetései, melyek az intellektüellek szerepét vizsgálják az új orosz tömeglélek kialakulásában. Erdemesnek tartjuk ezt a részt szó szerint idézni:

„Amin csodálkozni kell, nem az, hogy a szocialista és forradalmi propaganda kicsirázhatott és kifejlődhetett ilyen talajban, hanem inkább első növekedésének roppant lassúsága. Érdekes megjelölni az okát: elsősorban a parasztszálnak az „urak” és általában „gazdák” iránti bizalmatlanságában rejlik. A parasztnak ősidők óta szokásuk két osztályt megkülönböztetni az orosz nemzetben: a parasztnak és a nemparasztnak. Ebbe az utóbbi kategóriába sorozzák mindazokat, kik a nép bőrén élve e ténnyel külön társadalmi csoportot képeznek, melynek érdekössége a nép kizsákmányolóival többé-kevésbé szoros kapcsolatot alkot. Az intellektüellek, kik propagandistaként „elmentek a néphez”, ehhez a nemparasztszálnához tartván, magukra vonták a bizalmatlanságot és gyűlöletet, melyet a kizsákmányolók osztálya keltett fel a néplélekben. Íme ezért történt, hogy kezdetben maguk a parasztnak lefogták, bilincsbe verték és a rendőrségnek átadták a propagandistákat.”

„A propagandisták ügyetlensége is belejátszott ebbe: parasztnak adták ki magukat, hogy elvegyülhessenek a népben, de az intellektüellek rá nézve érthetetlen nyelven beszéltek hozzá. Fokként módosultak a forradalmi propaganda eljárási módjai. Ahelyett, hogy folytatták volna a „néphez-menést”, 1885 óta, a forradalmárok „a nép oldalán” kezdtek helyet foglalni, mint falusi tanítók, tanítónők, orvosok, egészségügyi tisztek, technikusok, statisztikusok, gazdászok, a zemsztvók képviselői, sőt mint földbirtokosok. 1880 és 1900 között az orosz intellektüellek *Kulturträger*-ekké váltak: bőségesen dolgoztak mindenféle kulturális jellegű vállalkozás terjesztésén. Anélkül, hogy megszűntek volna „urak”, „barin”-ok, „úrfiai” lenni, az orosz intellektüellek eljöttek a néphez, hogy szolgálják őt. Gyakorlatilag is bebizonyították a parasztnak iránti odaadásuk, ragaszkodásuk őszinteségét, mikor a falvakban a legkülönfélébb, legfárasztóbb, legprózaibb munkákat vállalták magukra. És ami főfontosságú: aktíve védelmezték a parasztnak érdekeit mindazok érdekeivel szemben, kik mint rendőrök és más tisztviselők, pomjescsikok,

falusi spekulánsok és kizsákmányolók, igazságtalanságot követtek el a néppel, sőt maguk a kormányzók és miniszterek ellen is. Voltak, igaz, az orosz falvak *Kulturträger*-jei közt sokan, kik kárhóztatták a forradalmi akciót. De a jobbágyi reakció rezsimje alatt minden kulturális tevékenység lényegileg forradalmi volt, akár akarták, akár nem. Különben számos forradalmár volt ezen intellektüellek közt. Azáltal, hogy a parasztok siralmas helyzete és szenvedéseik szemük előtt voltak, végül is eltelték a parasztok bosszúvágyával és gyűlöletével a vezető osztályok iránt. Szükségesnek tartom leszögezni ezt a tény, melyet az orosz agrárforradalom kutatói közül csaknem valamennyien elhanyagoltak. Mikor erről beszélünk, szüntelenül emlékeztetben kell tartanunk, hogy ha a forradalmár intellektüellek propagandájukkal beléleheltek szellemüket a néptömegbe, a kölcsönösség is megvan: azaz a néptömeg is anélkül, hogy számot adott volna róla magának, szintén megnyerte az értelmiségi osztályt a forradalom ügyének. Az 1891—92-iki éhínség sok a vezető osztályokhoz tartozó jólelkű embert vitt az ínséges városokba. Elejétől végig láttam ennek a mozgalomnak lefolyását, amelynek nincs párja a történelemben.”

„Százával láttam embereket, akik leutaztak a falvakba, hogy filantróp tevékenységet gyakoroljanak s visszajöttek onnan a forradalomnak megtérítve. Ekkor alakult ki az a revolúciós áramlat, mely az orosz forradalmárok közt nagyon el van terjedve, amelyhez e sorok írója is tartozik s melynek hívei tudatosan és metódikusan összekötik a kulturális tevékenységet a társadalmi és forradalmi akcióval. Úgy vélik, hogy az első nem helyettesíthető semmivel sem és egyetlen csalhatatlan módul tekintik a második megvalósítására; ami nem zárja ki a hivatásos harcosok forradalmár munkájának szükségességét. Lehetetlenség volt, hogy a kormány tudomást ne vegyen ez áramlat létezéséről és meg ne értse a leküzdhetetlenül fenyegető veszedelemet. Az 1905-től 1917-ig történt események bebizonyították, hogy az aggályok nem voltak alaptalanok. Mindazonáltal a kormánynak nem volt elegendő ereje, hogy végét vesse az intellektüellek kulturális munkájának. A kulturális nivó emelése elengedhetetlen volt magára a kormányra nézve, hogy növelje az ország produktív erőit, ami különösen a vezető osztályok érdekében állott. De hogy vonják meg a határt: mi csak műveltségre törekvés és mi forradalmár tendencia? Nem volt semmiféle rendszabály, sem büntető, sem rendőri, sem bírói, sem más, niely a forradalmár tevékenységet a kulturális tevékenységtől el tudta volna választani, hogy elnyomja az elsőt és meghagyja a másodikat. Ez azt eredményezte, hogy a kormánynak állást kellett foglalnia általában a művelődés ellen és küzdeni ellene nem annyira törvényes rendszabályokkal, mint inkább nyilvánvaló törvényteleniségekkel, pl. „a fokozott védelem állapotá”-hoz való visszatérés által. Bizonyos esetekben kihasználta azt is, hogy a cár egész 1917-ig autokrata, azaz törvényen kívüli hatalommal felruházott cár maradt. Mindez a következő eredményhez vezetett: a cárizmus kénytelen volt a kultúra és következképen a nép érdekei ellen való harcba bocsátkozni. Ezzel maga ásta alá presztízst és tekintélyét nemcsak a néptömeg, hanem a többi osztályok szemében is, melyek a kultúra fejlődési útjába

tett különféle akadályok folytán szenvedtek. A cárizmus magatartása az ínséges parasztok és a közoktatással szemben különösen hozzájárult a cári eszme erkölcsi leromlásához. Már 1891-ben kezdte megakadályozni a cári kormány azok filantróp tevékenységét, kik az éhségtől szorongatott parasztok segítségére siettek. Ezeknek a sanyargatásoknak számos orosz író, kutató és tudós egész irodalmat szentelt, melyet Nyugat-Európa sajtója, sajnos, csaknem teljesen figyelmen kívül hagyott. Ilyenek V. Korolenko könyvei (*Az éhínség esztendeje alatt*), Prugavin-é (*Az éhező parasztok*), Chmurlo tanaré (*Az ínség helyein*). A. Kornilov professzoré, ki az akadémikus V. Vernadskival és másokkal együtt egész kerületek élelmiszerellátását szervezte (*Hét hónap az éhezők között*), Kedrov papé (*Az ínség helyein*), a Császári gazdasági társaság beszámolóí stb., stb. A kormány erre megtiltotta, hogy valaki az éhezőket külön engedély nélkül táplálja, bezárta a kantinokat, melyeket Tolstoi, az Orosz írók Egyesülete, a Független Gazdasági Társaság, az Oktatás kiterjesztésére alakult bizottság nyitott; külön és titkos rendeletben parancsolta meg, hogy az éhség és a meddő évek csak „rossz aratás” néven említendők meg. Ez mindmegannyi támpont volt a forradalmi propaganda számára s meg is gyorsult haladása 1890-től kezdve a nép minden rétegében.”

Rubakin adatgazdag tanulmánya bizonyára újabb érv lesz az eszmék és a propaganda szerepének nagyobb megbecsülésére a gazdasági adottságokkal szemben.

Balázs Béla: Ady Endre és a háború.

Ady Endrét ma már ne méregessük: hogy mekkora költő. Főlöszleges banalitás volna az is, ha megállapítanék, hogy Goethe vagy Vörösmarty halhatatlanul szép verseket írtak. Nem mintha az esztétikusnak nem akadna még bőven dolga az Ady-szépségek kianalizálása és értelmezése körül. Ezt a fontos és szükséges tudományos munkát még meg sem próbálták lelkesei. Am erre csak nagy könyvvvel szabad vállalkozni, ily kis cikkekcskék általános értékeléseire többé szükség nincsen. Végérvényesen tudjuk: Ady Endre a világ klasszikusai közé tartozó legnagyobb lírikus nemcsak az élőknek, hanem a „halottaknak is élén”.

Mostani kötetének „háborús” verseit már ne úgy nézzük, hogy „jók-e, szépek-e?” Szinte nem is volna illendő, nemcsak mint gyanakvó újramérés, hanem mint ahogy nem volna illő a mártírok tanúságának stílusát kritizálni. Ady mostani kötete a háború legnagyobb tanúságtétele, a legigazabb és legelevelebb magyar történeti dokumentum. Mert minden, ami történik, az Emberrel történik és nem az absztrakt „események” sakkjátékos egymásra következése a történelemben, nem háborúk és békék és politikai felfordulások (ezek üres formák), hanem, hogy az emberek *mit éreztek* bennük. Ez a *tartalma* a történelemnek: a lélek története. Nem az, hogyan viselték, hanem az, hogyan *viselték el* a háborút. És ha ezt egyszer történetíró tudni akarja majd: hogy mi volt ez a háború, mi volt valóságban a lelkekben (mert csak ott van valóság) és kivált-

képen a magyar lelkekben, akkor a világítélet előtt is Ady Endre lesz a mi koronatanánk. Mint a toronybeli szélkakasról a szelek járását, úgy kell majd leolvasnia a magyar érzések irányait a legmagasabb toronybeli mutatójáról, a mi legnagyobb érzőnk verseiből.

Aki pedig ennek a zengő, magas szélkakasnak vergődését nézi a háború viharában, az csodálatos és megdöbbenő elfordulásokat fog látni. Az első, ami háborús verskötetéből kicsap: a sötétség, démonikus örületnek riadt és véres sötétsége: egy szörnyű nem-értés. Ez az első elfordulás, hogy *a mindig politikus Adynak nincsen politikája.* (Milyen magyar szimbólum ez is!) Nem lát irányt és utat, nem lát feladatot és értelmet, nem lelkesedni, de még beletörödni valót sem. Kisértetes, babonás éjek riadtsága, ezerdémonú örületszag remeg a verseiben.

*Bús gőzösök nyínak és kutyáim üvöltenek,
Ritkított vén erdők jajjonganak,
Mindörökre hántolt emlékek
Cincognak föl megsüketítőn
S száz kába rossz szava az éjnek,
Mert az éjnek megnőtt a hangja,
Mert a Réznek ezer a hangja...*

Ilyenek Ady „harci dalai”. Ady, a mindig-politikus nem politikus többé. Egy szó se róla, hogy ki ellen, ki mellett? (Ez a szó, hogy „ellenségeink”, nem fordul elő a vastag háborús kötetben.) Mitikus vízióban táguló szemei csak dühödt anyagok őrzőgő apokalipszisének látják. Ha van ellenség, az túl van az emberen. De itt a földön:

*„Szánál több oka a magyarnak,
Hogy jó testvérnek vallják mindenütt”*

Ha lesz valaha Ábrahámunk, aki értünk alkuszik az Úrral, ezekkel a sorokkal megmenthet talán bennünket.

Ez az elképedt bámuló nem-értés szörnyűbb és megrendítőbb minden jajveszékelnél. Mint ahogy a gyermek rémült csodálkozása (aki nem tudja, hogy mért bántják) szívbehasítóbb a sírásánál. Az első észbontó rettenete ellen a költő lelke valami kétségbeesett *Verdmnung*-gal védekezik. Elfordul a valóságtól is. Hogy nem is igaz; álmom: a föld álmodik.

*„Valami rontó csoda vert meg,
Valami álmom-babona...*

*Csak nyújtózz és riadj föl,
Homlokod hideg verejtékét
Töröld le néma-bökkenőn.*

*S ne emlékezz, mert vonaglásod
Csak álmaid hazudtak.”*

Minden eszméletvesztés és öntudatvesztés: *Verdrängung* az öntudat menekvő elfordulása az elől, amit nem bír elviselni.

*„Míntha valami baj ért volna,
Dobása valakinek:
Homlokomon éles nagy kő ért.
Hátha mégis baj van a földön?”*

Nincsen sikoly és átok, mely félelmesebb volna ennél a csendességnél. Szörnyű ez a szelíd kérdés, mint Ofélia virágai.

Ady a háborút és az összes „nagy eseményeket” irreálisnak érzi. Az a költő, akinek „szíve egy nagy harangvirág”, akinek „remegések” az ereje, az a 42-esek robaját csak álomlármának hallja és nem aperciálhatja, mint ahogy a szem nem látja az ultraviola-sugarakat. De nem a „nagyság” az, amit nem képes érzékelni. *Emberi* nagyságot még nem álmodtak olyat a földön, hogy Adynak elég nagy lett volna. Ha Ady rémülve bódul meg a háborútól, nem értvén, az magában elegendő tanúbizonyság lehetne arról, hogy ez a háború nem emberek dolga, hanem kísérteties roppant gölemeké: „államoké” és „társadalmaké”, melyeknek csak egymást fojtogató ujjai emberek, de szellemükben semmi emberi nincs, absztrakt szörnyek és aki „Ember az embertelenségben”, az velük semmi közösséget nem érezhet.

Ady háborús versei, szinte valamennyi, a *Verdrängung* különböző tragikus formáit mutatják. Ez a nem bírása és nem vállalása a szörnyű életnek hajtja bele a tudatos önámításba, az akart örületbe, mellyel boldog „tavaszi utazásra” készül, hiszen minden gyönyörű és nincs semmi baj: „Gyors finomszobás vonatok ... Jachtját fűteti a nagy úr... japán kert... muzsika ibolyás, nótás Nizza...” Oh Ofélia virágai! És a költő, aki *verdrängolni* akarja az *egész életet*, ezzel a „Halottak élére” kerül holdfényt sugárzó tébolyában a fájdalomnak. És a Holnap szimbolikussá vált költője íme a mát se bírja és öntudatából kiszorítva a tegnapha menekül. Íme Ady, a múlt nagy megtagadója, a „Tegnap Tegnapot” siratja.

„Be szép volt a világon élni” — énekli és régi párisi nyarak emlékei borítják el védőn fájó öntudatát.

*„Drága Tegnap, sebetlen homlok,
Hajh, nagyon szeresettek.
Nagyon szeress éltem leáltje.”*

Így fordította el a háború szele a mi éneklő magas szélkakasunkat minden volt irányától. Így kell bújni örületbe, múltba, mert minden eszmélés csak dühöngő kétségbeesés. Mert nincs hit és nincs remény. „E nagy tivornya... Minden mindegy... Véres bor koponyapohárban, Hajtsd föl világ, idd ki fenéki... Ha tivornya, legyen tivornya... Kárhozzatok, most van a napja...”

*Mért tudjuk azt, hogy élünk?
Mért nem bátrabb a téboly?
S minden értést mi még volt,
Mért nem söpör világgá?*

Ez a „nézzük uram isten mire megyünk ketten” hangulata, a megbőszült kétségbeesésé.

Am a múlt, a becsületesen és igazán élt múlt, jó segítő. Bár jelenfeledni, magafeledni menekült oda, de magát találta meg és a jövő ígétét, melyet mindig magában hordott. Mint aki eltévedt és újra végigmegy megtett útján, hogy régi vérnyomok mentén irányát megtalálja. „Régi szépségek” és volt „párisi nyarak” emléke ápolta új bizalomra. („Nagyon szeress éltem leáltje.”)

*„Gyötrött és tépett magamat
Régi hitben fürösztve,
Vérből, jajból és lángból
Szedegetem össze.”*

---

*Most tél van s szegény mag-magam
Megnémítva és behavazva,
Rendeltetés hitével
Őrzöm meg tavaszra.*

És mint minden magára-eszmélés, ez is magányosságra eszmélés. A „Tömegmozgalmaknak” bódulata közepében fel-eszmélvén, örök és menthetetlen különvalóságára eszmél a költő: „Soha, soha nem állok rabnak — örvongó népek közepébe” ... „Csak az a fontos: ki vagyok?”... Jaj, hogy nem szabad mégsem, mégsem, mégsem... Beléd oldódnom, szent gyötrött sokaság”... „Külön szenvedek emberként, magyarként” ... „Im tábor vagyok gögben egyedül”...

De Ady magányában (ezért szimbolikusan a mi költőnk ő) jajszóval a magyarság magányára is eszmél. Ha ez a háború nem az ő dolga, bizony a magyarságé sem.

*„Úgy adta az élet,
Támadtak a magyar sebeknél
Mindig tüzezebb kelevények.”*

---

*En sírásunkat végigsírnunk
Hangosabb sírások
Nekünk soha meg nem engedték
Ha harcunk parazsa lobbant,
Világok gyúltak ki.*

---

*De ne felejtjük
Harcunk a magyar pokollal van,
Ez é a harc é lelünk, testünk.*

A költő-próféta kiáltása ez. Ki remélhette akkor, hogy ez a világgégés talán a mi láncainkat is leolvasztja?

De a háború örülete Ady legnagyobb lelke-elfordulását a szerelemben okozta. A pusztulást prófétáló biblikus jeremiádok után a szerelmes ciklushoz átvezető vers, a „Most már.” Hogy most már „jöjjön zsongító kéj, buja paráznság”. („Hős fajom döglök.”) „S igaza volt Antoniusznak.” Szerelem kétségbeesésből, szerelem mint búfelejtő és magafelejtő, szerelem mint mámorba ölese a léleknek, mint öngyilkossági!

Hogy a mindig-politikus Ady nem politizál, az nincs ekkora elfordulás, hogy a holnapos Ady múltba menekül, megtagadján a jelent is, az nincs ekkora megtagadás. Az örületet akaró kétségbeesés nincs ekkora kétségbeesés. Adynak eddig a szerelem volt a legeszméltetőbb drága bánat, melyben, ha mindenütt elvesztette, magát újra megtalálta, mert minden szerelem hazaérkezés és ébresztő „magunk-szerelme”. Rettenetesedé szent misztérium volt a szerelem, mindenem túl és felül röpitő. És most íme:

*„Csalódott és fáradt patrióták
Hajszolták maguk sok-sok beteg
Mámorba, feledésbe, csókba.”*

De mint ahogy önmaga elől a múltba menekülve önmagával találkozott, az önmaga elől menekítő szerelemben is csak legjobb önmagával találkozhatott Ady. Lelket iszik ő abból a borból is, melybe lelkét fojtani akarja. A mélység, melybe dobta magát, őrző, biztos, jó karokkal fogta fel és talán többet adott vissza, mint amennyit beléölni szánt. Mert a sok régi kis „kalózhajók” után a szerelem vizén íme megérkezett „az ő igaz életét vivő”.

*„Most vagyok Én, és büszkén viszem
Szent és ifjúságos, bolond viharokba
Az egyetlen ölelni valót:
S Életem új, legsorsosabb hajóját.”*

És az új, nagy és szent szerelemben ébred új ösztönös és bizakodó élni akarás. Fajtájára (erre a minden vést áttelelő gyökérre) ébred az asszonyban és gyökérmaradandóságnak vérben érzett hite szől minden pusztuláson keresztül:

*„Bolond új kor: minden megváltozik,
De mi feledt nászunkban
Szép Ur-fajtánk megint találkozik.”*

Végtelenül gyengéd és a világvész rettenete előtt szerénykedőn szelíd és mégis konok új élet-akaratot hozott a szerelem:

*Gondoltam: drága kicsi társam,
Próbáljunk mégis megmaradni
Ebben a gyilkos vad dúlásban.*

És asszonyát fejedelmi költő-göggel halhatatlan poézisónek „cifraszűrbe betakarja” a véres halálzivatár elől.

Mannheim Károly: Georg Simmel, mint filozófus.

Filozófus volt, mert a nagy sokratesi örökség, a dolgok felett való elcsodálkozás benne elevenebben élt, mint kortársai között bárkiben, de nem haladta meg korát, mert generációjának eredendő szkepszise benne is élt s nem tudta hitével követni azt, amit már látnia is megadatott. Pedig csodálatos dolgokat látott, amire ránézett, az megfordult a tengelye körül s nem megszokott merev képét mutatta; szelleme új összefüggéseket teremtett minden probléma köré s a dolgoknak egy új egymáshoz való rokonságát lehetett sejteni. Azok közé tartozott, kik a gondolat végső megfeszítésével már-már elérik a valóságot, de mert nem hisznek még a saját igazukban sem eléggé, a végső percben veszítik el a világot.

Minden mondata mögé egy új metafizika töredékeit rejtette, de hogy az megiródjék, hinnie is kellett volna benne.

Ez a szkepszis a századáé, fejlődése elején mélyen magába szittá s később, mikor már más dolgokat adatott látnia, ifjúsága és az eredeti kiindulások hosszú karral nyúlnak utána s visszarántják, mikor nekilendül s kételkedik, mikor hinni akarna. Simmel eleinte annak a bevallott tudatával csinál, filozófiát, hogy a filozófiai fogalmi kép csak inadekvát lehet a valósághoz képest s a megismerés kategóriái fejlődésnek vannak alávetve

s változók, igazsággal igazság állítható szembe s megismerésünk talaja (a kategóriák változásával) minduntalan kicsúszik a lábunk alól. A pragmatizmusból indul ki s a korabeli idealista áramlat erősödésével annak igazságait is átveszi s így különösen az értékek eredeti pszichologisztikus koncepcióját minden fontosabb művében újabb fogalmazásnak veti alá, végül már csak egy ugrás választaná el a következetes idealizmustól, ez az ugrás azonban az alapvető kiindulás teljes revízióját jelentené, egy újrakezdést, de ezt már az idő s a múltja nem engedi. Ez az oka annak, hogy fejlődése legvégső szakaszában is még egymás mellett találhatók nyers kiegyenlítetlenségben idealisztikus és pragmatikus fogalmazások. A filozófiai igazságfogalom — szerinte — nem a dolgokat, az objektivitást fedi, viszont nem is szubjektív s pszichológiai jelentőségű, mert mélyen tipikus emberi szellemiséget fejez ki. (*Hauptprobleme d. Phil.* 27. 1.) Tehát ingadozik az objektivisztikus és a pszichologisztikusan szubjektív igazságfogalom között s annak egy antropológikusan általános érvényű fogalmazásáig jut el. Ez a fejlődés és ez az eredmény nem magában álló, ugyanezt az utat járták meg végeredményében, még ha nagyobb tisztázásig jutottak is el: *Windelband és Lask*, náluk is marad mindig valami a pszichologisztikus és antropológikus aláfestésből s náluk is meghamisítja a kiindulás, melyet nem akarnak elejteni a növekvő új belátások tiszta megfogalmazását. Simmelnek azonban nem volt sohasem a végső állásfoglalás tisztasága a leglényegesebb, nem a filozófia legvégső tételezéseinek programmatikus tisztázásában látta hivatását, nála mindez csak eszköz volt, módszeres aláépítés, melyet többékevésbé változtatni lehet, hogy annál nagyobb hévvel vehesse magát a szellemi élet legkülönbözőbb területeire s annak minden egyes részletét alkalmazkodó fogékonysággal emelje a fogalmak világába. Aránytalanul gazdagabb a részletviziója, mint a kortársaié s ezeken a pontokon „idealisztikusabbnak” bizonyul, mint azok, kik csak a végső kiindulások tisztázásában tudták a nagy idealista tradíciót megeleveníteni: *Cohen-t* metodikai monizmusa köti kerékbe, mikor e kiindulásokat a részleteket is felölelő rendszerre akarja bővíteni, *Windelband*, *Rickert* és *Lask*, noha egy helyesen felismert metodikai pluralizmus alapján állanak, ha végül a részletekre kerül a sor, az egyes szellemi területek különösségeit újból csak programmatikusan tudják vázolni. A szellemiségnek két végső típusa áll itten szemben egymással; az egyiket *Cohen-Windelband* és tanítványaik, a másikat e korban egymaga *Simmel* képviselte a filozófiában. Az előbbieik szellemisége, még ha egy részlettel áll is szemben, még ha arról vaskos köteten keresztül beszél is, &z egyesén keresztül is csak az általánosat képes meglátni, a különös nem elevenedik meg annyira, hogy annak önnönvalóságára, tartalmának teljes gazdagságára ráébredhessünk, ezért könyveik tartalma egypár mondatba összefoglalható; *Simmel* viszont minden mondatában újat mond, minden mellékmondata új fényt vet a dologra s az asszociációk egész sorát kelti, de az egész mégsem domborodik ki teljesen, a részekből nem alakul ki rendszer, minden ráeszmélés csak kaland marad a gondolkodás nagy vándorútján s elhagyatottan magában áll.

Egészen különös az ő mentalitása s szenzibilitása minden dologra, gondolatra felneszelve reagál. Minden jelent valamit számára a kancsó fülétől a halálig, mindennek új értelme fakad s minden önmagán túlra mutat. A jelenben él teljesen s annak minden mély áramlata rokon vele a művészetben, irodalomban, esztétikában, politikában a jelen forrongásait együttéli s azon keresztül válik értelmessé számára a múlt s nem kell erőlködni, hogy a korát megértse, mint a többi német filozófusnak. Nem kizárólag- történelmi a kultúrája, mint a legtöbb mai német filozófusé, kiknek ha csak új gondolataik jönnek számba, mindegyikről kitűnik, hogy valamennyi vértelen és epigon. Ugyanebből a fogékonyságából érthető meg, hogy magának a kultúrának ténye, annak sorsa legfontosabb összetevői senki előtt sem váltak oly értelmessé, mint előtte, ki minden idegével benne élt. (*Begriff und Tragödie der Kultur.*) Ahol sokféle vonal kereszteződését kell megérteni, ahol sokféle áramlat találkozik, ahol a sokoldalúság érdem s az élmény-intenzitás elengedhetetlen feltétel, ott Simmel termékeny s tolla alól a megfigyelés rajokban tolu. Különösen a lelki élet mély tipikus megfigyeléseit tudja finom elemzésekkel nyom követni. Így a *Philosophie des Geldes* második részében a szociálpszichológia legszebb oldalait írta meg s ugyanezzel a pszichológiai éleslátással a morális élet lelki jelenségeit is felszínre hozza (*Einleitung in die Moralwissenschaft*). Kiváló essay-író, mert tehetsége és eme forma között *praestabilita harmonia* áll fenn, hiszen éppen ennek az irodalmi formának lényege az, hogy akár egy izolált jelenséget, akár egy individualitást addig elemez, míg az az esetlegesnél többet jelent s tipikussá, szimbolikussá válik, úgy hogy rajta keresztül az élet egésze sejthető. (*Das Abenteuer, Goethe, Michelangelo, Rodin, Rembrandt.*) Filozófiai bevezetésnek nem ajánlható jobb könyv, mint az ő Kant-előadásai s a *Hauptprobleme der Philosophie*.

Alig van filozófiai író, akinek szellemisége stílusán keresztül jobban kifejeződnék, mint *Simmel*-nél. Írásmódja egy új keresztmetszetben mutatja mégegyszer azt, ami a tartalomban kimondódik s ami a- tartalom mögött, mint *attitude*, rá nézve oly jellemző. Vállalkozni lehetne arra, hogy egy mondata alapján szellemiségének egész szerkezetét, elméleti állásfoglalását a végső kérdésekkel szemben a stílusából közvetlenül kimutassuk. Szenzibilitása a jelzők, bővítések, terminus technikusok egész áradatával igyekszik körülölelni a dolgokat, de a mondat végén újra kisiklik az, amit az elején majdnem megragadott. Szenzibilitásával, de hinni nem tudó relativizmusával függ össze egyaránt szellemes volta. Őt sohasem nyűgözi le egészen a tárgya, nem olvad fel egészen az objektumban, mert a levegıdesebb belátást is annak az érzése kíséri, hogy mindez máskép is lehetne, csak az álláspontot kellene megváltoztatnia.

Az olvasó a tárgy helyett az író egyéniségét érzi s a hit sugalta végső egyszerűség helyett szórakoztató gazdagsággal kell megelégednie. Írásaival végtelen vágyódást ébreszt fel bennünk a fogalom által megragadandó világ után, lázadást kelt bennünk minden eddig volt elmerevedett fogalmazás ellen, hogy azután e világot elhagyva magunkra maradjunk.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Jegyzetek Magyarország népesedési problémájához.

A magyar faj népesedési problémáját tárgyalja Balás Károly a budapesti egyetem újonnan kinevezett közgazdasági professzora a *Közgazdasági Szemle* 59-ik számában. Tanulmányában főleg a kivándorlás hatását fejtegeti a magyar faj szempontjából. A kis számú magyarságnak életérdeke a kivándorlásnak a háború után bekövetkezendő felújulását megakadályozni, mert az nemcsak számbelileg, hanem minőségében is gyengíti a magyarságot. Tudvalevő ugyanis, hogy a kivándorlók túlnyomó részben a munkabíróbb és vállalkozóbb szellemű, tehát a legértékesebb néprétegekből rekrutálódnak. Felemlíti még, mint a népesedésre káros hatású jelenségeket, az egykét és a gyermekhalandóságot is, de ezen bajok orvoslási módjára nem tér ki.

A magyar fajra végzetes kivándorlás felújulásának elhárítására szerinte csak egy mód van, s ez egy megfelelő nagyobb-szabású hazai ipar megteremtése, ami csakis gazdasági és vámpolitikai önállóság alapján gondolható el. Elszakadni Ausztriától és megteremteni az önálló magyar ipart az egyetlen lehetősége a kivándorlás megszüntetésének, az egyetlen eszköz fajunkgyarapítására és megerősítésére. Ha Ausztria ipari munka és megélhetési alkalmainak az a része, amely Magyarország szükségleteit fedezi, hozzánk telepődnék át többletként ahhoz, ami már megvan, szerinte meg volna oldva a kivándorlás kérdése. Az extenzíven termelő mezőgazdasági vidékek népessége, mely mindig az ipari gócpontokba tódul, nem vándorolna többé ki.

A népesedési kérdés, valamint az ipari termelés problémája megoldásának ily nagymérvű leegyszerűsítése, mint azt a szerző teszi, a tudományosság rovására megy és híján van egyszersmind minden gyakorlati értéknek is. Tanulságos és jellemző mindenesetre az ország vezető értelmiségének műveltségi színvonalára és közgazdasági tudására, hogy a szerző szükségesnek tartja egy tudományos közgazdasági folyóirat hasábjain, széles mederben ismertetni és bizonyítani, hogy a kivándorlás nem egy „hajlam” következménye, hanem egy törvényszerű társadalmi és népesedési jelenség, mely elkerülhetetlenül előáll mindenütt, ahol extenzív a földművelés fejletlen az ipar és kevés ennél fogva a munkaalkalom. Nem újszerű továbbá a szerzőnek az a megállapítása sem, hogy Ausztria évszázadok óta monopolizálja a Monarchiában az ipari termelést és Magyarországot, mint függő gyarmatot, kizsákmányolja. Élénk világosságot vet azonban a hivatalos Magyar Királyi Közgazdasági Tudomány művelési módjára, hogy a szerző ugyanakkor, amikor széles mederben bizonyítja, hogy mennyi munkaalkalmat nyújtana egy még megteremtendő hazai ipar, óvatosan elsiklik afelett,

hogy legalább is ugyanannyi munkaalkalmat nyújtana az intenzív mezőgazdasági termelés. Nem tűnik fel a tudós szerzőnek az a természetes és kézenfekvő tény, hogy végtelenül könnyebb és egyszerűbb volna a magyar őstermelő proletárságot, mely munkaalkalom hiányában kivándorolni kényszerül, egy radikális földbirtokpolitika útján a földművelésben munkához juttatni. Csodálatos, hogy nem látja be a szerző, hogy sokkal egyszerűbb és előnyösebb volna nagyszabású telepítési akcióval felosztani az extenzíven megművelt latifundiumokat a földnélküli mezőgazdasági munkásság között, ami által rögtön megszűnnék a kivándorlás és emelkednék a mezőgazdasági többtermelés. Nem gondolja a szerző, hogy e politika sokkal célszerűbb volna, mint nagy fáradtsággal, költséggel és rizikóval kísérletezni oly különböző iparágak meghonosításával, amelyeknek nincsen meg az országban a megfelelő telephelyük s amelyek üzéséhez az ország lakosságának nincsen meg a szükséges tudása, gyakorlata és amelyeknek a meghonosítása ellen Ausztria egész gazdasági és politikai hatalma túlsúlyával küzdeni fog? A hivatalos közgazdasági tudomány művelőinek azonban úgy látszik a földkérdés és az intenzív mezőgazdasági termelés kérdését óvatosan kerülniök kell. Elmulasztotta a szerző ugyanazon okokból, amelyek őt a mezőgazdasági termelés kérdése megvitatásának elkerülésére készítették, felvetni azt a kérdést is, hogy tulajdonképpen, mi okozta, hogy extenzív a mezőgazdasági termelésünk, fejletlen az iparunk, visszamaradt a kultúránk, hogy oly nagymérvű nálunk a tüdővész, a gyermekhalandóság, az analfabetizmus és a kivándorlás. Elmulasztotta a szerző továbbá kutatni az okát annak is, hogy miért oly aránylag kis számú hazánkban a magyarság, dacára annak, hogy már ezer éve az uralkodó faj. Nem gondolja a szerző, hogy ahhoz a hosszú úthoz, mely Magyarországot függetlenné, magyarrá és gazdaggá tenné az első lépés volna, kikutatni mindazon okokat, amelyek az ország szegénységét, kulturálatlanságát és gyarmati állapotát előidéztek.

Ezen okok kikutatásában nem kell úttalan utakon járnunk, Grünwald Béla a *Régi Magyarország*-ban feltárta hazánk szomorú történetét és gyönyörű logikus fejtegetéseivel kimutatta, hogy az ország kulturális elmaradottságának, szegénységének, a magyarság kis számának, Ausztriától való politikai és gazdasági függésünknek az egyedüli okozója a rendi uralom, a történelmi „nemzetfenntartó” úri osztály, a nemesség kiváltsága és rideg osztályozása. A rendi alkotmány szerint minden hatalom, minden jog a nemességé volt. A nép többi része kevés kivétellel az uralkodó osztályok érdekének kiszolgáltatott jogtalan tömeg. A nemesség hatalmát kizárólagosan saját érdekeinek megvédésére használta fel, az ősi alkotmány alatt nem értett mást, mint a rendi kiváltságokat és az alkotmány lényegét főleg abban látta, hogy semmiféle közterhet ne viseljen. A nemzet összes érdekei a nemességet nem érdekelték. Kiváltságai fenntartása fejében a nemesség úgy politikailag, mint gazdaságilag teljesen kiszolgáltatta az országot Ausztriának. Közönnyel engedte át a dinasztíának az ország külügyi irányítását, közönnyel vette tudomásul, hogy a dinasztia a jobbágságra áthárított honvédelem költségeiből egy idegennyelvű és idegen érdekeket szolgáló hadsereget tartott fenn az országban, feladta.

az állam nyelvét, nem törődött az ország kultúrájával, eltúrte, hogy a bécsi kormány vámokkal tegye tönkre a magyar ipart és kereskedelmet. A nemesség elnemzetietlenedett és a magyarság csakis az elnyomott jobbágyok körében maradt fenn. Nagy részét a magyar nemzetnek a magyar feudalizmus irtotta ki, amikor elűzte a magyar jobbágyot portájáról, hogy kisebb igényű, még jobban kizsákmányolható más nemzetiségű jobbágy-sággal cserélje fel.

A rendi uralom, a kiváltságos osztály uralma nálunk a mai napig sem szűnt meg, csak átformálódott. Uralmának fenntartására kimélyített szövetségbe lépett a kialakult uzorakapitalizmussal és szívből utált szövetségesével karöltve a korrupció modern fegyverével felvértezve uralkodik tovább is és ezentúl is csak saját osztály érdekeit tartja szem előtt. Az egyesült feudális kapitalizmusnak nem érdeke egy gazdag, független intenzív mezőgazdaságot folytató Magyarország. Ellenkezőleg érdeke az extenzív földművelés és érdeke a szoros gazdasági kapcsolat Ausztriával. A latifundium csak magas gabonaárak és extenzív művelés mellett nyújt birtokosának magas munkanélküli jövedelmet. A magas gabonaárakat Ausztria fogyasztó-piaoa biztosítja és közös érdeke úgy a nagybirtoknak, mint az uzorakapitalizmusnak egy nagyszámú, munkaalkalomban szűkölködő olcsón kizsákmányolható proletár munkáshadsereg. Míg a szövetkezett feudális kapitalizmus uralma tart, Magyarország nem lesz független, nem szűnik meg a tudóvész, az analfabetizmus, az egyke, s nem szűnik meg a magyarság legértékesebb elemeinek a kivándorlása.

Szinte nehezünkre esett ezeket a publicisztikai közhelyeket újra megismételni, de úgy látszik, hogy a hivatalos tudomány oly nagyképen és mereven elzárkózik ezen alapvető összefüggések elől, hogy az azokra való visszatérés talán javára lehet — legalább is az egyetemi katedráknak.

Adler Artúr

Pacifizmus és sajtókérdés.

A „ki felelős” kérdése új aktualitást és tartalmat nyert. Eddig a „ki felelős a háborúért?” formájában arra szolgált, hogy az egyetemleges és oszthatatlan felelősséget csak kevesekkel szemben állapítsák meg, de a kérdési ma úgy hangzik, hogy „ki felelős a békéért?” És a felelősség hasonlóan oszthatatlan és egyetemleges, mert ebben a kérdésben, amelynek a pacifizmus egyik harci jel-szavává kell válnia, a *béke* nem a jelen háború mindenképeni megszüntetését jelenti, hanem oly kultúrközösséget embereknek és népeknek, melyben minden erőszak lehetetlenné vált. De nem elég a pacifizmust akarni: mindenkinek ki kell venni a részét az egyéni felelősség legteljesebb tudatával abból a teremtő munkából, mely a pacifizmus összes hatalmi, gazdasági és kulturális feltételeit létrehozza. Ma nem az teremti meg a következő háborúk lehetőségét, aki *másokat* további harcra buzdít, hogy az emberiség kivételével minden mást megmentsen a haláltól, hanem az, aki békét akar, de akarja egyben a mai rend valamelyik háborús rekvizitumát. A felelősséget csak súlyosbíttja az, hogy a feltételek felismerésének lehetőségét tradíciók és előítéletek zavarják meg. Az emberiség túlnyomó része még ma is hiszi, hogy „a” sajtó kulturhivatást tölt be, hogy a jövőre vonatkozó feladatai vannak, hogy eszköze lehet

egy új világrend megalkotásának s csak kevesen látják, hogy mi a sajtó tulajdonképeni jelentősége és mi a jövőbeli lehetőség-e. Aki azonban a pacifizmust világnézetétül vallja, az a mai sajtót a pacifista világrend megteremtése egyik akadályozójának és a mai kultúra egyik fenntartójának ismeri. Ennek felismerésében tartotta szükségesnek a bécsi pacifisták lapja, a *Der Friede*? hogy a *Neue Freie Presse*-vel és azon keresztül a mai sajtó túlnyomó részével foglalkozzék.

Ez a megismerés útja: vizsgálnunk kell, hogy *mi* a sajtó és *ki* a sajtó. És ha a *Neue Freie Presse*-n végzett vizsgálódások eredményeit fogjuk tekinteni, úgy látjuk, hogy általános érvényű megismerésekhez jutottunk. A *Neue Freie Presse*-t nevezhetnők *Pester Lloyd*-nak, *Az Ést*-nek vagy *Pesti Hírlap*-nak is.

Hogy az osztrák „álomvilág” irrealitását fel nem ismerték, ennek — a *Friede* cikke szerint — nemcsak az az oka, hogy a germán népcsaládnak politikailag legtehetségtelenebb törzse az osztrák németiség, hanem az is, hogy a bécsi sajtó, a *Presse*-vel az élén, torz tükre volt a valóságnak. Az a lap, mely megszületésekor kulturfeladatokra vállalkozott, oly orgánummá fejlődött ki, mely „a butítás, az erkölcsi romlottság és a nemzetiségi uszítás eszközüvé vált”. E fejlődést előidéző okokat keresve, a *Friede* a politikai szellem lezüllését és a sajtónak a kapitalizmussal való benső kapcsolatát egyszerűen csak megemlíti. Részletesen és behatóan csak aki a sajtó kérdése kapcsán a személyllyel foglalkozik, ki egyéniségét a nyomtatott betű hatalmával korszellemmé magasztosítja. Mert a sajtó minden tagja azzal a követelménnyel lép fel, hogy az ismeretlen indokú magánvéleményt közvéleménynek tekintsék és így semmiesetre sem lehet ránk nézve közönyös, hogy kicsoda ajándékozta meg véleményével a mindent íglenlőket, kicsoda magyarázza el az élet színeit a látni nem tudóknak. Nem közönyös, hogy az újságvállalattal felfegyverkezett Benedikt — vagy bármikép is nevezzék a lap szellemtelenségének szuverén tulajdonosát — típusja az okos kereskedőnek, ki „többek között politikáról, irodalomról és az emberi szellem egyéb megnyilvánulásairól mond véleményt”. De a kereskedő szelleme és kultúrája nem a lap szellemében nyilvánul meg, mert kereskedelmi érzékét éppen az bizonyítja, hogy minden eszmei törekvés, minden színvallás, minden állásfoglalás távol áll tőle.

„Saját maga előtt komédiázik, érdekeltséget, érzést és indulatokat színlel, melyek nem is léteznek. Nincsenek érdekei a legpiszkosabb egyéni érdeken kívül; nincsenek érzelmei; képtelen igazi emóciókra.” S így soha sincs mondanivalója, hangja értelmetlen kiabálás, melynek naponkénti megismétlődését csak mint a „hiúság, hataloméhség és a való világgali kapcsolatnélküliség fattyúhajtását” lehet megérteni. A tehetség előtt soha meg nem hajlik, igazságos törekvéseket nem támogat és tudatlansága az egyetlen pozitívum, mit készséggel oszt meg az olvasókkal. Minden érdeklődése és érdekeltsége színlelt, még szemtelen hanghordozása sem a természetéből fakad. A kereskedelmi utazó arroganciája ez, melylyel a hallgatót dűpirozni igyekszik és melynek szemmel látható hatása még arrogánsabb hangra bátorítja. „Az utolsó negyven év alatt egyetlen igazi gondolat, egyetlen teremtő ötlet, egyetlen szellemi cselekedet nem indult ki ettől a laptól... Minden ostobaság, minden igazságtalanság, minden aljasság védőt talált benne; minden mozgalom, minden nemes cselekedet, minden nagy mű — ellenséget.” Az a tudatlanság, közönyösség és írói tehetségtelenség nyilvánul meg” minden sorban, mely a Benediktet csodálatos módon közéleti sikerekhez és társadalmi tekintélyhez juttatta, eltérítven

¹ 1918 szeptember 6, második kötet 33. szám: *Die Neue Freie Presse*.

a természetüknek és képességüknek megfelelő kereskedelmi pályától.

Ha a portré, mit a százezernyi példányban elterjedő jelentéktelenségről nyerünk, megdöbbentő és elszomorító is egyben, az osztrák pacifista lap mégis csak fél munkát végzett, mikor nem hangsúlyozta ki a sorok között levő konzekvenciát: Az egyéni felelőtlenség, amellyel párosult tudatlanság az országban közvélemény és kultúra alakjában visszhangzik, meg kell, hogy szűnjék. Szembe kell állítanunk vele a magunk erkölcsi felelősségének teljes tudatát, szembe kell állítanunk vele céljaink tisztaságát és igazságát, ismereteink és tudásunk szerves egészét. A pacifisták fokozott felelőssége nem abban rejlik, hogy a saját tetteikért felelősek, hanem a másokért való számadási kötelezettségben. Az emberpusztító kultúra talapzatára nem lehet emberségesebb világrendet építeni. És itt nem lehet a nemzetközi törvényhozás intézkedéseire várni, hogy a nyolcadik nagyhatalmat erkölcstelen öncélúságából ismét csak eszközzé, a kultúra, az emberi haladás eszközüvé súlyosza le, mindenkinek önmagában kell elvégeznie a leszámolást, önmaga előtt kell igazi színvonalára lealacsonyítani a rotációs papír-világot, hogy egy lépéssel ismét közelebb jussunk az erkölcsiségen felépülő emberi társadalomhoz. Ha itt mulasztást követünk el, habozásunkat iszonyú váddá fogja súlyosítani a Pressé-ktől már megtisztult jövőendő.

Rudas Zoltán.

Régi gróf és új báró.

A *Köztelek* f. évi szeptember hó 7-iki számában gróf Széchenyi Viktor érdekes polémiába bocsátkozik báró Solymossy Lajossal. A gróf leveléből, mint nevezetes hangulati tünetet kiemelünk néhány passzust:

Csak most értem rá a *Köztelek* augusztus hó 17-én megjelent 32. számát lapozgatni, melyben feltűnt nekem Solymossy Lajos báró úr *Szervezkedésünk szüksége* című cikke.

A báró úr cikkének bevezetésében nagyon helyesen rámutat arra a mind veszedelmesebben megnyilatkozó eltolódásra, mely Magyarországon a föld birtoklásában észlelhető.

Mindnyájan, kik nemzedékek óta vagyunk az érdek- és tán még inkább az érzelmi szálak egész tömegével e haza földjéhez kötve, szorongó szívvel látjuk: mint siklik ki mindjobban a föld azok kezéből, akik azt ezer esztendeig megtartani segítettek és mint telepszének meg rajta mind nagyobb tömegekben olyan elemek, kik az üzleti ügyességet kivéve, semmiféle nézőpontból kívánatosaknak nem mondhatók. Az én aggódó hazafiúi lelkem ezt éppúgy érzi, mint az említett cikk írója s én is csak azt mondhatom, hogy az összetartásra, szervezkedésre itt a tizenkettedik óra. De csodálatos, hogy egy és ugyanazon alaptól kiindulva és az orvosszert keresve, homlokegyenest más következtetésre jutok, mint a báró úr. És mivel tudom és érzem, hogy a gazdaközönség körében, nagyon sokan vannak, kik velem hasonlóan gondolkoznak, szükségesnek tartom e felszólalásomat, nehogy a *Köztelek*-et, gazdatársadalmunk e legelőkelőbb szöcsövéét olvasók azt higgyék, hogy az említett cikkben lefektetett nézetek az egész gazdaközönség osztatlan véleményét tükrözik vissza.

Sok olvasgatás és töprengés után t. i. arra a mély meggyőződésre jutottam, hogy Magyarországon a törzsökös magyarság hegemoniájának fenntartását csakis egy okosan átgondolt és bátran keresztülhajtott nagy birtokreformmal lehet biztosítani. Okkal-móddal és kellő teljes kárpozlással a kötött birtok nagy

tömegének alkalmas részeit fel kell szabadítani és ezen felszabadítás után az egészségtelen birtokmegoszlást kellő harmóniába hozni. Hogy a birtokmegoszlás hazánkban ma egészségtelen, azt, úgy hiszem, fölösleges itt elmondanom. Csak egypár kirívó adatot iktatok ide: Magyarország 47,708.000 kat. holdnyi területéből 16,381.000 kat. hold a kötött birtok. Ha utóbbi számból a községi birtokokat 4,749.000 holdat levonok, úgy marad kötött nagybirtoknak 11,632.000 hold, mely kincstári, egyházi, hitbizományi stb. jellegű birtok közt oszlik meg. 3977 nagybirtokra esik 7,451.640 *ha.*, 2,771.111 kis- és törpebirtokra 13,042.392 *ha.*

Ez körülbelül annyit jelent, hogy kb. 4000 embernek van egyenként átlag 1873 hold birtoka, 2,771.000-nek azonban fejenként csak 4—6 holdja, míg ezzel szemben 18,9 millió lélek földbirtok nélkül van.

Ha ebbe az aránytalanságba okos harmóniát akarok hozni, akkor ha úgy tetszik — élvén a báró úr szavaival — bizonyos földosztást kell végeznünk, csakhogy az osztásnál megállanunk nem szabad, különben tényleg ott leszünk, ahová elérkezni sem a cikkíró úr, sem én nem akarunk, de az elosztással egyidejűleg gondoskodnunk kell arról, hogy azok kezében biztosítsuk is a földet, akiket érdemeseknek tartottunk arra, hogy a magyar földnek, részesei legyenek.

És kik legyenek azok? A magyarságnak az az osztálya, mely a háború alatt úgy a fronton, mint idebenn a legderekabban állta a sarat, mely hadseregünk kilenczederészét teszi ki, mely derekaságában, hazafiságában, a tradíciókhoz való ragaszkodásában az; egész világnak fényes példát mutatott s ez a fajmagyar parasztság. Ez a kitűnő, megbecsülhetetlen, drága elem adja ama kiapadhatatlan tartályt, melyből kibugyognak a nemzet regenerálására hivatott erőforrások.

Ezt erősíteni, ezt szaporítani, ebből a fajtából minél több független, erős gazdasági existenciát teremteni és megteremtésük után őket létükben meg is védeni, ezt tartom ezidőszerint a legfontosabb s legnemesebb kormányfeladatnak.

Ha a községek határa mellett elterülő nagy latifundiumok az ő megkötött s meg nem szerezhető földjükkel továbbra is gátolják a kisémbert terjeszkedését, akkor a kivándorlás és az egyke még a háborúnál is rémesebben fogják a magyarság számát csökkenteni. Ellenben ha minél több nagy jómódú földművescsalád alapítására teremtünk kedvező feltételeket, akkor egyszersmind küzdünk a kivándorlás és az egyke ellen, előmozdítjuk a visszavándorlást, szaporítjuk a magyarságot, növeljük a munkáskezeket és jutalmazzuk a rokkantakat. De még egyebet is teszünk ezáltal: okos preventív rendszabályokkal elejét vesszük annak a jogos, elégedetlenségnek, mely ugyanezt a folyamatot valamikor ellenünk, a magyarság hagyományainak felrúgásával és neme« szándékainak lábbal taposásával erőszakosan csinálná meg. Nemcsak, a szociáldemokraták török ezen a fejüket, hanem forrong ez az eszme az egész világon. Németországban igen tekintélyes agráriusok bogozzák a kuszáit csomókat. Tessék csak a *Bund der Bodenreformer* és ennek a *Kriegerheimstätte* nevű akcióját figyelemmel kísérni!

A nemes báró az általam itt dióhéjban kifejtett gondolatmenetnek — úgylátszik — annyira ellensége, hogy e felfogást, cikke elején jónak látja már eleve „félrevezettségnek és gyáva-ságnak” bélyegezni.

Én a velem hasonlóan gondolkozók nevében e díszes jelzőket azzal utasítom vissza, hogy mindig kevesebb bátorság kell a struccpolitikához, mint a már egyszer meglátott és megismert, bajokkal való szembeszálláshoz.

Mondanunk sem kell, hogy Széchenyi gróf álláspontja lényegesen eltér a miénktől, mert mi a birtokreformot nem akarjuk egy szűkkeblű faji politika szolgálatába állítani, már azért sem — hogy a gróf okfejtése alapján maradjunk —, mert a fajmagyar parasztság nem teszi ki hadseregünknek kilenczted részét, mint a gróf állítja, hanem legfeljebb a felét s a haza védelmében a nemzetiségiek vére is dúsan és híven patakzott. Ettől eltekintve azonban nagyon tanulságos, ha a régi gróf messzemenő liberalizmusát szembeállítjuk az egyházpolitikai báró (mint mondják *de genere* Falk) szűkösen önző reakciójával. Íme, újra igazolódik, liogy a parvenü a haladásnak nagyobb ellensége, mint a törzsökös arisztokrata. A kialakulásban levő legújabb hadseregszállító nemesség ebből a szempontból is gyűlöletes és veszedelmes. (J.)

Wilson öt új pontja.¹

Ezeknek az irtózatos napoknak az ördögi zűrzavarába beleszól a Wilson új beszéde. Cambrai körül és Flandriában dörögnek az ágyuk; a rettentő embermészárlás mezején innen és rajta túl, ideát és odaát még mindig liheg a gyűlölet, kerepel az oktalanság, kotyog az ostobaság és uszít az érdek. Itt, Magyarországon, a fülünkben rezeg még azoknak az inzultusoknak a zaja, amelyekkel Wilsont — egy ostoba újsághírre — néhány nappal ezelőtt elhalmozták. És ebbe az alvilági kavardósba most beleszól egy nyugodt és tiszta hang, nyugalmat, megértést és szeretetet hirdet, igazságosságot kivan és egy jobb jövőt ígér. Vajjon meghallja-e ez a magát esztelenül marcangoló emberiség?"

A Wilson beszédét mindenekelőtt jellemzi a nagy nyugalma. Most, amikor a hadiszerecsé a nyugati hatalmak mellé szegődött, amikor részben az amerikai hadsereg hozta ezt a fordulatot és van rá hivatva, hogy meghozza a döntést: a Wilson hangja egyetlen árnyalattal nem lesz fenyegetőbb, egyetlen szóval nem lesz harciasabb és türelmetlenebb. Semmi kérdőjelet, semmi bosszúígért, — ellenkezőleg: az a rettentő felelősség, amelyet a világ legnagyobb demokráciájának ez az óriási hatalmú polgári képviselője hordoz, úgy látszik, éppen ezekben a napokban különös mérsékletet és különös tapintatot sugall neki. A beszéd tehát mindenekelőtt nyugodt. De azután át van hatva attól a mély erkölcsi komolyságtól, amellyel eddig is tele volt Wilsonnak minden szava; át van hatva az emberiség jobb jövőjébe vetett hittől, forró emberszeretettől, hideg józanságtól és tiszta méltányosságtól. És ha Wilson eddigi beszédei elsősorban a békére vonatkoztak, ez a beszéd tovább viszi gondolatainak építményét és öt új pontban a nemzetek társadalmának alapfeltételeit állapítja meg. Mit tartalmaz az öt új pont?"

Wilson mindenekelőtt kijelenti, hogy a nemzetek társa dalmát, a földet átfogó új népszövetséget nem lehet megalkotni a mai ellenség kizárásával, de viszont nem lehet rábízni olyan kormányok jóakarátára sem, amelyek a bresztlitovszki és a

¹ Szerző ezeket a fejtegetéseket közvetlenül Wilson nyilatkozata után írta, de azok tőle független okokból eddig nem jelenthettek meg. *A szerző.*

bukaresti békét megkötötték. Ezek után megállapítja, hogy: 1. a népek szövetségében a tökéletes igazságosság szellemének kell uralkodnia; 2. semmiféle különálló érdek, amely más népek érdekeivel össze nem egyeztethető, benne nem érvényesülhet; 3. semmiféle külön szerződés vagy szövetség nem fér el benne; 4. a gazdasági békét kell jelentenie, tehát nem hozhat se külön szövetkezéseket, se gazdasági bojkottot; 5. minden szerződésnek nyilvánosnak kell lennie, tehát a titkos diplomáciát el kell törölni. Ez a Wilson új öt pontja. Mit fog szólni hozzá a világ? Akármit szól hozzá: Magyarországnak minden oka megvan rá, hogy ujjongó szeretettel fogadja. Nekünk semmi okunk rá, hogy ebben az öt pontban bár egyetlen szót kifogásoljunk; ellenben minden okunk megvan rá, hogy a jognak és az igazságosságnak ezt a szellemét segítsünk diadalra juttatni. Nem igaz, hogy Magyarország a maga érdekeit ne tudná összeegyeztetni más népek érdekeivel; akik mást mondanak és akik eddig más politikát csináltak, azok nemcsak más népeknek ellenségei, hanem ellenségei a magyarságnak is.

Győzzön ez a belátás a győtrelemnek és a fenyegetésnek ezekben az irtózatos napjaiban Magyarországon. Értsük meg végre, hogy nekünk életérdekünk, hogy a jog és az igazságosság védelme alá helyezkedjünk mindazokkal szemben, akik ideát vagy odaát csak a kardnak az igazságát akarják ismerni. Feleljen a Wilson szavaira Magyarországnak egy egységes és hangos igenje. Ez az igen Magyarország életösztönének mély-ségeiből harsogna ki. A múlttal szakítani kell. Mi keserű bölcsességgel mosolyogtunk, amikor Salzburgban olyan tanácskozásra ültek össze a közép-európai hatalmak megbízottjai, amelyről eleve tudni lehetett, hogy céltalan időpazarlás. Mi fájdalmas felsőbbiséggel hallgattuk a fenyegetőzéseket és a kardcsörtetéseket és egyetlenegy percig se kételkedtünk benne, hogy a breszlitovszki és a bukaresti béke hamarosan megsemmisül és hogy ezzel a két úgynevezett békekötéssel nem Oroszország és nem Románia ellen vétették a legnagyobbat azok, akik részesek benne, hanem Magyarország ellen. Most, amikor ezek a keserves igazságok a vakság számára is világosak lettek, az ország érdekében ennek a megismerésnek minden konzekvenciáját le kell vonni. Azok, akiket a múlt hibái és bűnei terhelnek, alkalmatlannak arra, hogy a jövőt előkészítsék. Jöjjenek a helyükre olyanok, akikben hisznek ideát és bízhatnak odaát. Wilson azt mondta, hogy az államférfiak az egyszerű munkásnak tartoznak számadással azért, hogyan folytatják a háborút és hogyan csinálják meg a békét. Jöjjenek Magyarországon is olyanok, akik szegyenkezés nélkül nézhetnek a munkásmilliók szemébe. Azok elvezethetik Magyarországot a békéhez. A bűnösök és az árulók csak a katasztrófához vihetik el.

Bíró Lajos.

A háború legmélyebb oka.

Kezdetől fogva hirdetjük: minden kapitalista étvágnál és imperialista hódítási vágnál mélyebb oka a háborúnak egyrészt az emberi nem példátlan együgyűsége, mely nem látja a helyes célokat és az azok megvalósítására vezető helyes eszközöket, másrészt határtalan erkölcsi fegyelmezetlensége,

mellyel az egyik csoport képtelen a másik észszerű igényeit elismerni a maga mohó étvágával szemben.

A vakságnak, a helyzet tökéletes félreismerésének, a mohó osztályérdekek garázda érvényesülésének, a kor uralkodó eszméit, sőt hatalmi adottságait észre sem vevő bornírtságnak két legújabb dokumentumát akarjuk itt megörökíteni ez alkalommal.

Az egyik az *Erdélyi Szövetség* szeptember 28-iki meghívója, melynek szellemét és törekvéseit eléggé elárulják a gyűlés tárgysorozatának következő pontjai:

2. Állásfoglalás a Romániával kötött békével szemben, különösen pedig tiltakozás Besszarábiának Romániához csatolása ellen.

3. Állásfoglalás a Szerbiával kötendő békével kapcsolatban a negotini kerületnek Magyarországhoz csatolása dolgában, hogy Bulgáriával közvetlen összeköttetésbe juthassunk.

6. A magyar nyelv teljes érvényesülésének követelése a közéletnek minden vonatkozásában.

7. Dr. Vákár P. Artúr indítványa a székely határőrvidék felállítására iránt.

8. Az erdélyi vármegyék és választókerületek beosztása.

A másik dokumentum, a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara felterjesztése a kereskedelem megmagyarosítása tárgyában, mely többek között a következő követeléseket tartalmazza: Iparigazolványok és iparendélyek csak magyar nyelven adhatók ki. — Csak magyarnyelvű cégtáblák akaszthatók ki. — A részvénytársaságok igazgatósága és felügyelőbizottsága „felerészben magyarnyelvű megbízható polgárokból” alakítandó. — A nemzetiségi pénztézeteknek „magyarellenes aknamunkája” lehetetlenné teendő. — A helységnevek használatáról szóló törvény szigorúbban viendő keresztül stb., stb.

És most tessék békéről és pacifizmusról szavalni ilyen publikum előtt, mely a háború ötödik évében, annyi sokmillió ember eleste után, a mai harctéri helyzet mellett, a Wilson pontjainak elfogadása után ekként kiabál és ordítózik!

Még pedig nem valami Istentől elmaradt kaszinó népe szólal meg itt, hanem egyrészt Erdély legfényesebb történelmi neveinek viselői látják így a magyar jövőt, másrészt Erdély illetékes kereskedelmi és iparos szaktestülete. És ha valaki azt vetné ellen, hogy az erdélyi mágnások átlagos színvonala az említett vidéki kaszinókénál nem magasabb, azt válaszolnánk, hogy ezt a szomorú okiratot nemcsak grófok írták alá, de a demokrata Ugron Gábor is, sőt az Európaszerte méltán tisztelt Apáthy István is.

Tehát egy nagy tudós és egy, a dolog természete szerint a liberalizmust és a forgalom érdekeit képviselő szaktestület olyan álláspontot hirdet, mely még a békében is elszomorító lett volna, de ma, a világháború irtózatos tapasztalatai után többet jelent egyszerű eltévelyedésnél, de egy lesújtó szociológiai tapasztalatot rejt magában, mely így szól: Hogyan képzelitek ti szelíd álmodozók, a tartós békét, a wilsoni békét, az erőszak kiküszöbölését, amikor széles közvéleményt kifejező személyiségek és körök még mindig az ököljog középkori mentalitásában élnek?

(R. B.)

Mentik a latifundiumot.

A legutóbbi időkben a kormányhoz közelálló folyóiratok és napilapok szokatlan radikális, a nagy tömegek érdekeit szem előtt tartó cikkekkkel vannak tele. „Földet és munkaalkalmat a népnek”, ez a kiadott jelszó. Egy a budapesti egyetem közgazdasági tanszékére most kinevezett tanár felfedezi, hogy az ipar munkaalkalmakat nyújt és jó lenne ezért az osztrák iparnak azt a részét, mely az ország szükségletét fedezi, hazánkba átültetni.

Más oldalról felfedezik a dunamenti párszázezer hold árterületet, mely terület, amint azt ifj. Leopold Lajos a *Senki Dunája* című tanulmányában oly gyönyörű zolai verizmussal festi le, teljesen parlagon fekszik az ország szívében. E terület 400 kilométer hosszúságban fertőzi meg mindkét partja klímáját, elszigeteli és teljesen elzárja a Dunát partjaitól és így a legnagyobb forgalmi akadályává változtatja át a természetadta e leghatalmasabb forgalmi eszközt, mely hivatva volna mint legfőbb tényező szerepelni az ország termelése intenzívtásának a fokozásában. Felfedezik az ecsedi lápot, a pancsovai lagunákat, megállapítják, hogy több-százezer katasztrális hold elsőrangú humuszos terület van az ország különböző részein erdőkkel borítva, mely terület az erdőgazdaság és klimatikus viszonyok minden kára nélkül sokkal előnyösebben lenne, mint szántóföld kihasználható. Megállapítják, hogy a parcellázó bankok uzsorát üznek a földéhes parasztsággal és programokat dolgoznak ki, hogy lenne lehetséges mind e víz alatt levő, vagy erdővel borított területeket termőfölddé átváltoztatni, hogy lehetne ezen átvarázsolt földterületeket a nagybirtokosság által önkéntes eladásra kerülő földekkel együtt a harctérről hazatérő földmunkástömegeknek juttatni.

A cikkek ezen özőnéből csak az világlik ki, hogy az „illetékes körök” megdöbbenve látják be, hogy vége a jó világnak, hogy a népnek föld kell és munkaalkalom. Előveszik tehát az összes programokat, amelyeket a „szobatudós elméleti teoretikusok” állítottak fel, amelyeknek kivitelét ezek hosszú évtizedeken át hiába sürgették és amelyeket a „hivatott gyakorlati kormányférfiak és praktikus bankdirektorok” elnéző mosollyal és könnyed kézlegységgel intéztek mindig el. Az „illetékes körök” nem vehettek komolyan oly terveket, amelyek veszélyeztetik az uzsoratókének jövedelmező parcellázó üzleteit, elvonják a nagybirtoktól az olcsó kizsákmányolható munkaerőt és felidéznek azt a veszélyt, hogy az ország gabonatermelése egypár millió *q*-al gyarapodik, ami által megszűnnék a gabonabehozatal szükségessége a Monarchiába, a gabonavámok elvesztenék árdrágító hatásukat és veszve volna a munkanélküli földjárdék tekintélyes része.

Most előveszik mind e gyönyörű terveket és mutatják a népnek, hogy mennyire szívkön fekszik a nép érdeke, hogy milyen jó demokraták. Es tényleg a kormány, az egyesült feudális-kapitalista érdekelttség: *ma* komolyan veszi a gigantikus programokat és meg akarja valósítani azokat. E programok hirdetése ma nem porhintés, nem közönséges kortesfogás, mint volt az annyiszor a választások idején.

A nagybirtok és nagytőke urai tudják, hogy e programot meg kell valósítaniok, földhöz kell juttatniok a proletártömegeket, mert csak így remélhetik megmenteni saját latifundiumaikat. E tervek gyönyörűek, sok, sok lelkes, a nép javát és boldogulását kereső férfiúnak szellemi termékei. Ma azonban nem időszerűek. *Az ország sorsát ma még intéző feudális-kapitalista uralom e reformokkal lekészt.* Hiába szorgalmazzák őket, a latifundium háborítatlan birtoklását e programok keresztülvitelével már nem óvhatják meg, mert kivitelük ma lehetetlen. A háború kiirtotta a munkabíró férfiak legjavát. Az elesettek, a rokkantak, a munka-

képtelenek száma milliókra rúg. A hiány munkaerőben, munkaeszközökben, élelmiszerekben és mindenféle javakban katasztrofális. Most nincs, fájdalom, se idő, se mód, meliorációkra, erdőirtásokra, évtizedes bűnök jóvátételére. E terveket félre kell tennünk szebb és jobb időkre. Most ott kell termelnünk, ahol a legkönnyebben lehet, a legcsekélyebb munkaerő felhasználásával, még pedig gyorsan és úgy kell felhasználnunk a megfogyatkozott és leromlott munkaerőt, hogy a munka eredménye a lehető leg-rövidebb időn belül fogyasztásra is kerülhessen.

Elképzelni is lehetetlen, hogy a katasztrofálisan dúló inség mellett a rendelkezésre álló megfogyatkozott kisszámú munkásság százezrei erdőket irtsanak, vad vizeket csapoljanak le stb. és a kötött birtokok és latifundiumok millió holdakra rugó, jóminőségű termőföldjei munkahiány folytán parlagon heverjenek. E tervek csak végső megnyilvánulásai az elmerülő régi uralom görcsös kapaszkodásának egy mentő szalmaszálba. A mocsarak és ingoványok alatt levő vagy erdőkkel borított termőföldek távoli parcellázásával ma már nem lehet operálni. A szemfényvesztéssel dolgozó politika idejének vége. Dolgos kezeknek kell birtokukba venni a rosszul, extenzíven művelt gigantikus latifundiumokat, hogy egy csapással megszűnjék a kettős rém, mely bennünket fenyeget: az inség és a munkanélküliség. (A. A.)

A maximális árak emelése.

Az állami vásárlások s a fogyasztók nagy tömegeinek érdekében a háború alatt szükségessé vált a legfontosabb szükségleti cikkek forgalombahozását az árak maximálásával szabályozni. Magától értetődik, hogy az árak maximálásával egyidejűleg — tekintve, hogy az árak maximálásával a nyilvános piacról azonnal eltűnnek az árúk — a kevésbé fizetőképes fogyasztás érdekében szükségessé vált egyben a szükségleti cikkek rekvirálása; kényszerítése a termelőknek arra, hogy a hatósági, nyilvános piacot keressék fel termelvényeikkel. Ez a körülmény — tudniillik, hogy a termelő a kézalatti forgalom busás kilátásai dacára kénytelen termelvényeit nyilvános piacon hatósági ár mellett forgalomba bocsátani — visszahatott a termelés intenzitására: a termelők a nyilvános eladási kényszer alatt álló cikkek rovására, tekintve, hogy az újratermelés feltételei is némileg változnak, mindinkább azon cikkek termelését forszírozták, melyekre nézve az eladási kényszer, illetve hatósági piac felkeresésének kényszere még nem terjesztett ki.

A mai rendszer mellett (amikor az állam nem vette át az ország termelésének vezetését, a legnagyobb vásárló, ahelyett, hogy a legnagyobb termelő lenne) a hadsereg igényeit minden körülmények között kielégíteni igyekvő állam a legfontosabb cikkekben csökkenő tendenciát mutató termelés motiválása céljából is „kénytelen volt” ennélfogva a hatósági, maximális árakat esetről-esetre emelni.

A maximális árakat emelő kormányintézkedések azonban — bár a termelés motiválását célozzák — csak újabb nehézségeket szülnek az ország gazdasági életében. Nevezetesen: újabb kontingens papírpénz forgalomba kerülését s ennek következményeképp a pénz úgynevezett vásárló erejének további csökkenését. A pénz vásárló ereje további csökkenésének hátrányait a maga teljes intenzitásban természetesen ma még nem érzi a

hadseregszállító paraszt, iparos, kereskedő. Ennek összes gazdasági konzekvenciái az államkincstárra s a kötött jövedelmű dolgozó társadalomra haramiának. Az államkincstárra nézve kettős hátrányt jelent: növeli saját tartozását az ország termelő hitelezőivel szemben s valutáris okokból mindjobban megnehezíti a nélkülözhetetlen külföldi fizetési eszközökhöz való jutását. Egyidejűleg automatikusan újabb bérmozgalmat vált ki a dolgozó társadalom részéről, melyet bizonyos mértékig honorálni szintén — hadiérdek. Az ily természetű szociális ténykedés viszont folytatódásként növeli az államháztartás pénzügyi nehézségeit: tudvalevőleg a létszükségleti cikkek beszerzésére kitultalt ily javadalmazási többletek szintén okaivá válnak a pénz vásárlóképessége további csökkenésének, a drágaság emelkedésének stb.

Vagyis a magyar kormány háborús pénzpolitikája *circulus vitiosus*-szerű mozgást mutat s ebben kulminál: fokónként csökken a pénz vásárló erejét, elősegíti a termelők vagyonszármazását, fokról-fokra nehezíti a dolgozó rétegek megélhetési viszonyait s e belső gazdasági politika logikus párhuzamaképp előmozdítja a valutáris bajok fokozódását.

Ezen állandóan súlyosbodó tendenciájú gazdasági s pénzpolitika természetesen igen komoly aggodalomra okot szolgáltató társadalmi következményekkel járhat. Ily tartósan s a javulás legcsekélyebb kilátása nélkül rosszabbodó viszonyok mellett ugyanis a társadalom mai rendjének, organizáltságának zavartalansága fölött örökös kormányzó hatalom a „társadalmi egyensúly” fenntartása érdekében fokozatosan mind erélyesebb, az egyéni életbe mind jobban belenyúló, azt mindjobban korlátozó rendszabályokhoz lesz kénytelen folyamodni. A „társadalmi rend” fenntartása a háború mai előhaladott szakában ily fokónként erélyesebb rendszabályok nélkül tényleg el sem képzelhető, azonban e fokónként keményebb rendszabályok *önmaguk is újabb, a gazdasági, megélhetési nehézségekkel teljesen egyenlőrangú teherként helyezkednek el a dolgozó rétegek vállain*, — nem kell tehát külön prófétai ihlettség annak megjósolásához s ha a háború még hosszabb ideig eltart, e gazdasági, hatalmi kormányzó politika szukcesszive fel fogja örölni a polgári önfejelem fenntartásához szükséges összes belső energiákat; s e stádiumban még a legbrutálisabb kényszerintézkedésektől is épp ellenkező hatás kiváltása várható (a víz a parasztat oltja, de a lobogó láng elemeire bontja, s saját táplálására használja fel): *nemhogy sikerülhetne a belső nyugalom helyreállítása s kikerülhetése az ország belső dezorganizálódásának, ellenkezőleg a társadalom ily gazdasági s pszichikai helyzetében érkező rendszabály annál inkább siettetné a bomlási folyamatot minél erélyesebb s elszántabb intézkedéseket statuálna.*

... És szomorú lemondással kell konstatálnunk: a mai exponált időkben a kormányon levők végzetes rövidlátása még ma sem igyekszik keresni a békés evolúció útjait s mereven ragaszkodva a régi rendszerek eszközeihez, nem veszi figyelembe és ma már *ordító* igazságot: a fejlődés, — *bár sajnos* — természetesen nem minden rázkódás és áldozat nélkül — még az ellene ható erőket is művésziiesen képes saját céljaira felhasználni.

A katolikus sajtómozgalom.

A katolikus sajtóalapra, melynek egyik főcélja egy katolikus irányú napilap alapítása, mint ismeretes, sok millió gyűlt össze. A mostani sajtórendészet azonban új napilap alapítását nem engedélyezi. E korlátozás a háborús rendszabályok megszűntével el fog esni és számolnunk kell egy hatalmas klerikális sajtómozgalommal, melynek nem pusztán anyagi alapfeltételei vannak meg. Nem látszik valószínűnek, hogy ez a mozgalom a már létező lapok előfizetőiből hódítana. (Ezt — egy-két laptól eltekintve — csak sajnálattal állapítjuk meg.) Új rétegeket fog tehát belevonni a politikai szervezkedésbe, az újságolvasásba, ami csak használhat úgy a demokráciának, mint a műveltség terjedésének. Egy nagy, hatalmas szervezetet, a katolicizmust, népies tartalommal fog megtölteni vagy legalább is népies irányba fogja azt terelni, ami szintén csak örvendetes a demokráciára nézve. Egy ilyen katolicizmusban lehetetlenség lesz, hogy oly teljesen plebejus eredetű elemek, mint például Csernoch, az arisztokráciához dörgölözve, annak szolgálatába álljanak, hanem ellenkezőleg, az arisztokrata származású vezetők is kénytelen-kelletlen demokratizálódni fognak. Mi persze nem nagyon örülünk e mozgalomnak, mert hisz nem a tiszta demokrácia mozgalma ez, már eredeténél fogva sem, de kedvesebb előttünk ez a szellem, mint például a Pesti Hírlapé vagy a Budapesti Hírlapé.

B. R.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Gazdaságtörténeti problémák. (Feleky Géza: *Észak-Amerika benépesülése és a nyugateurópai agrárkérdés a XVII—XVIII. században. Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1917. 121 l. Ara 6 K.*)

A könyv — bevezetése szerint — csak részlete egy nagyobb munkának, amely *Little England*-nak politikai és gazdasági világ-hatalommá történt emelkedését fogja tárgyalni és amelynek végrehajtását a külföldi könyvtárak háborúokozta elzárása akasztja meg. Ezt az érdekes történeti folyamatot a brandenburgi örgrófság meredek emelkedéséhez hasonlítja a szerző; a két expanzió közül Angliáé szinte még rohamosabb, mint Poroszorszáé és főleg még meglepőbb, mert többoldalú. Még a XVII. században Angliának van a leggyéresebb lakossága a nyugateurópai államok között. 1662-ben az angol kivitel 90 százaléka a gyapjúra és gyapjúárúkra esik, az angol földbirtok jelentékeny részén még mindig a juhtenyésztés, más szóval a legelőgazdaság, a föld kihasználásának legegyszerűbb módja dívik; a XVIII. század derekától fogva ellenben megindul, még pedig lázas tempóban az a népszaporodás, amely egyik feltétele volt a nagy fordulatnak Anglia gazdasági és politikai jelentőségében: a XVIII. század végén, főleg a XIX. század elején, Anglia már Európa nagy ipari műhelye és ugyanekkor az intenzív mezőgazdaság elérhetetlen mintaképe egész Európa szemében.

Nem kevésbé meredek a fejlődés az angol tengeri hajózás történetében. Burleigh, Erzsébet királynő nagy statusminisztere 1572-ben összeírta az angol kereskedelmi hajókat és ezek mindössze 46.000 tonnát reprezentálnak Németalföld negyedmilliónál több tonnájával szemben: a XIX. század elején már Anglia az óceánok fuvarosa. A politikában Cromwell rövid protekturátusa után — amely a nemzetközi lehetőség gyors emelkedése és visszaesése tekintetében élénken emlékeztet Nagy Frigyes uralkodására — Anglia II. Károly alatt XIV. Lajos vazallusává süllyed, negyven évvel utóbb azonban már vezérszerepet játszik a napkirály hatalmának megtörésénél és újabb néhány évtized elteltével már a londoni kormány a legfőbb fórum az európai hatalmak politikai és fegyveres vitáiban. Anglia jóval később kezd csak gyarmat-szerzéshez mint Portugália, Spanyolország, Franciaország és Németalföld; már a XVIII. század második felében mégis Angliának van a leghatalmasabb gyarmatbirodalma. Franciaország és Spanyolország népessége a XVII. és XVIII. században háromszorosan, sőt négyszeresen meghaladja Angliáét, de azért Anglia népesíti be Észak-Amerikát és az északamerikai kontinens benépesítésével örök időkre lefoglalja azt az angolszász faj számára; és ezt teszi annak ellenére, hogy Franciaország kezdettől fogva Anglia versenytársa Észak-Amerika kolonizálásában és hogy a francia gyarmatosítást a nagyobb népszámon felül Richelieu majd XIV. Lajos és Colbert az államhatalom egész súlyával és apparátusával is támogatta, míg az angol gyarmatosítás kezdettől fogva mindvégig magánosok műve volt és az angol kormányok teljes közönnyel nézték Észak-Amerika benépesülését, majd pedig az angol gyarmatok sorsát, csak éppen megsarcolván és kizsákmányolván, de nem fejlesztvén és nem támogatván a kolóniákat.

A magyarázatot csak legcsekélyebb részben lehet Franciaország és Anglia között vívott háborúknak és különösen a hét-éves háborúval kapcsolatos és Franciaországnak az újvilágból való kiszorulásával végződő küzdelmeknek kimenetelével magyarázni; a békeszerződések gyarmatpolitikai megállapodásai nagyjában véve csak az újvilágban már létező nemzetiségi erőviszonylatokhoz való utólagos alkalmazkodást jelentették.

A szerző részletesen és — úgy specifikus témája szempontjából, mint pedig módszertanilag — igen tanulságosan analizálja az egyéb, az angol nép gyarmatosítási sikerét magyarázni kísérő elméleteket. *Post hoc ergo propter hoc* jellegű okoskodás, hogy az angol népet inzuláris helyzete hajlamosította volna különösen a gyarmatosításra; hiszen a szigeti egy és még csak a tengerrel sem barátkoztatta meg Angliát. Burleigh a törvények és rendeletek hosszú sorával küzd azért a primitív célért, hogy legalább az angol partokon kiragadjon a halászatot a németalföldiek kezéből, nagy kedvezményekkel, többek között hadmentességgel csábítja a halászat mesterségére a tengerparti angol falvakat, sőt hetenként két hústalan napot rendel el a halászat fellendítésére. Az aklimatizálódás az újvilágban és a nemzeti karakter szívós megőrzése sem kiváltsága az angol fajnak; 1773-ban, amidőn a párisi békével Angliára szállott Franciaországnak nagy észak-amerikai gyarmata, 60.000 francia élt Kanadában; 1911-ben, a másfél százados angol uralom után, noha 1763 óta alig érkeztek új francia kivándorlók Kanadába, 1.600.000. A francia gyarmatosok tehát épp oly lázasan szaporodtak a gyarmatvilágban és épp úgy megtartották nyelvüket, akár az angolok. A puritánok kivándorlásának kétségkívül fontos szerepe van az angol gyarmatosítás sikerében, de ez a szerep úttörés, nem pedig Észak-Amerika benépesítése. A puritánok szigorú üldözésének korszakából mindössze két évtized esik össze az amerikai gyarmatosítás korával. És ezekben az évtizedekben korántsem volt erőteljes a kivándorlás Angliából. Azonfelül az északamerikai angol gyarmatok lakosságának többsége anglikán és katolikus volt, nem pedig puritán; már a XVII. század végén is Massachusettsben, a puritánok fészkeiben is igen sok híve él az anglikán felekezetnek, az angol állammallásnak, a többi tizenkét gyarmatban pedig kisebbségben vannak a puritánok, vagy éppen menekülni kénytelenek az üldözés és az elnyomás elől.

Egy másik körülmény volt az, amely az Észak-Amerika gyarmatosításáért folytatott küzdelemben Franciaország összes előnyeit túlegyensúlyozta. Angliában már a XVI. század végén alakultak ki — századokkal előbb, mintáz európai kontinensen — a kivándorlás gazdasági feltételei, Franciaországot ellenben még a XIX. század nagy kivándorlási áramlata is csak kevéssé érintette: a kivándorlás szempontjából Franciaország és Anglia két nagy véglet. Ennek a magyarázata pedig — ebben a magyarázatban rejlik Feleky tanulmányának legfőbb érdeme — a következő: A kivándorlóknak tömege a mezőgazdasági proletariátus rétegéből került ki. Már pedig Franciaország már a XVII. és XVIII. században is részben a parasztbirtoknak, részben a paraszt általi földmegmunkáltatásnak, Anglia pedig a mezőgazdasági nagyüzemek klasszikus hazája. A parasztbirtok dominálását Franciaországban — a nagy forradalomra szokás visszavezetni. De szerző a XVIII. század második feléből fennmaradt francia földadólajstromok kapcsán kimutatja, hogy a francia földbirtoknak vagy kétötöd része már a forradalom előtt is a parasztosztály tulajdona volt és ez a kétötöd rész majdnem kizárólag szántóföldből állott, míg az erdők és legelők a nemesség és az egyház birtokrészét terhelik. Ez egymagában is sokat jelent; az *ancien régime*-beli Francia-

országban ugyan tudvalevően éppen a törpebirtok volt a parasztosztály legsúlyosabb szociális betegsége; de másfelől a parasztosztály igen nagy részének mégis volt annyi földje, amennyi elég volt arra, hogy kapocs legyen a francia paraszt és a francia talaj között. A parasztgazdák fiainak osztozása az apai földön ugyan egyre inkább fokozta a birtok felaprózását, de a teljesen földtelen mezőgazdasági proletariátus szaporodását szintén meglassította. Másfelől a nemesség és az egyház is parcellákba osztva feles gazdaságba adta ki földjét a környék parasztjainak. Feles gazdaság mellett természetesen nem vergődhettek jó módra a parasztok, de mégis egy darab olyan földhöz jutottak, amelyen a maguk gazdái voltak.

Egészen ellentétes irányú a fejlődés Angliában. Angliában már a XVI. század elején teljesen felbomlott a mezőgazdasági társadalom feudális szervezete és így megvolt a kivándorlás elemi feltétele; a parasztosztály teljesen szabad mozgása. Thomas Morus és a forrásoknak egy egész sora tanúskodik a XVI. században lejátszott nagyszabású birtokkoncentrációról, amely a nagy legelőgazdaságok kialakulására és a parasztbirtokosok tízezreinek erőszakos kitelepítésére vezetett. A koncentráció nem szünetelt a XVII. és XVIII. század folyamán sem és kivált nagy erőre kapott a XVIII. század második felében, amikor általános a panasz a kisbirtokosoknak egyre teljesebb kiveszése miatt. És nem terelődött ellenkező irányba a fejlődés akkor sem, amidőn már a gabona-termelés felé fordult a mezőgazdasági üzem. Az eleinte általában elterjedt kisbirtokokat a XVIII. század folyamán nagybirtokokká csapja össze az angol földarisztokrácia és így a kisbérlek alól is kiszalad a talaj. Ezek a történeti körülmények magyarázzák meg, hogy Angliában már a XVI. században nagyon elterjedt és attól fogva egyre inkább szaporodik — amint azt az angol szegényügyi törvényhozás nagyszabású intézkedései is bizonyítják — a mezőgazdasági proletariátus és hogy ennek megfelelő méreteket ölt a kivándorlás.

Feleky tanulmányának központi és — amennyire a gazdaságtörténelmi irodalmat ismerem — valóban eredeti tételét a következőképpen illeszthetjük a nemzetgazdaságtan általános törvényszerűségeibe: A XVII. és XVIII. században a francia parasztosztály nem volt ugyan jó helyzetben, de megvolt számára a megélhetés egy bizonyos lehetőség; a megélhetési viszonyoknak az a javulása, amelyet a kivándorlás ily körülmények között kilátásba helyezett, nem volt képes legyőzni a *vis inertiae*-t a francia föld egy darabkájához való jog *pretium affectionis*-t; Angliában ellenben az uralkodó osztályok hatalmi eszközök által a parasztot saját tulajdonából kiforgatták volt és viszont a munkabér (értve ezalatt a bérleti szerződésekből a bérlő számára adódó jövedelmet) még a legszűkösebb egzisztenciális minimum színvonalán sem volt eléggé alacsony ahhoz, hogy az egész parasztosztály foglalkoztatását a földbirtokosok részére hasznohajtóvá tegye. (Azonfelül, minthogy a földműves osztály munkabérének megállapítása nem történt teljesen a szabad verseny törvénye szerint — az örökbérlet paraszt kitelepítése jogilag könnyebben lévén keresztülvihető, mint a bérleti feltételek súlyosbitása — nem ilyen minimális bér és „elbocsátás”, hanem ennél a minimumnál magasabb bér és az „elbocsátás” között volt választása a nagybirtoknak.)¹ E két körülménykomplexum

¹ Ez a tanulság intő példa gyanánt szolgáljon azoknak, akik a munkásosztály helyzetén a munkabérminimumok nyers eszközével akarnak javítani, anélkül, hogy egyszersmind a termelés kapitalista struktúráját egyéb vonatkozásban is megváltoztatnák; ily rendszabályok nagymérvű munkanélküliséghez kell, hogy vezes-

kumulatív hatásának tulajdoníthatók nagy részben a XVII. és XVIII. századbeli angol kivándorlásnak hatalmas és a francia kivándorlásnak szerény méretei és Észak-Amerikának ebből eredő elangolosodása.

A történeti okfejtések túlnyomó része nem vesz tudomást arról, hogy az evidens, közvetlen tapasztalatokon alapuló (triviális) társadalmi és lélektani törvényszerűségek a múltban éppen úgy voltak érvényben, mint a jelenben; a vázlatok, amelyeket a történelmi jelenségekről és okozati kapcsolataikról kapunk, élénken emlékeztetnek ama primitív képekre, amelyeken a perspektíva realizmusa megvan ugyan, de az egyensúly törvényei ignoráltak és az egyes tárgyak elhelyezkedése olyan, hogy a természetben okvetlenül fel kellene billenniök. A triviális törvényszerűségek ez ignorálása odavezet, hogy az egyes történelmi jelenségek közé, amelyekről a történeti tapasztalat közvetlen tudomást szolgáltat, olyan tények ékeltek hipotézisek gyanánt, amelyek semmiképpen sem lehetnek valódiak, mert vagy önmagukban véve vagy más Irányú szükségszerű következményeikben e törvényszerűségek szerint nem egyeztethetők össze a történeti tapasztalat egyéb adottságaival. Példa rá — hogy olyat idézzek, amelyet a *Huszadik Század* minden olvasója ismer — az 1848-as jobbágyfelszabadítás országgyűlési történetének az a hagyományos beállítása, amelynek abszurditását Szabó Ervin a folyóirat hasábjain oly meggyőzően mutatta ki; példák rá Anglia gyarmatosítás; sikereinek hagyományos, Feleky által cáfolt magyarázatai. Feleky egyik *qualité maitresse*-ének azt tartom, hogy sohasem esik ebbe a hibába. Nem diszponál önkényesen a tények és törvények felett, hanem gondosan ügyel rá, hogy hipotézisei minden egyes tapasztalt jelenséggel és törvényszerűséggel összeférjenek. Ezzel függ össze azután az is, hogy csodálatos biztonsággal választja ki a forrásokból merített történelmi tapasztalatok tömkelegéből az érdekest és jellegzetest.

Feszült érdeklődéssel kell várni, sikerül-e majd Felekynek háború után a tervbevett művet, amelynek a fentebb ismertetett tanulmány csak egy töredéke, befejeznie; ezen fog eldölni, hogy „Észak-Amerika benépesülését és a szerzőnek előzőleg „India és a világháború” címen megjelent füzetét a magyar gazdaságtudomány historiografusa „nagy, de erejét koncentrálni nem tudó tehetség értékes dolgozataidnak fogja-e pusztán minősíteni vagy pedig egy nagyszabású történetírói alkotás pilléreinek.

A tudósnek Magyarországon nehezebb a tiszta tudomány útjain maradnia, mint másutt: A politikai, társadalmi és publicisztikai élet tarka változatossága élénkebb színekkel csábít; a társadalom az egyént inkább teljesítménye és határfoka, mint egyénisége után becsüli (a *grand personage* fontosabb, mint a *grandé personnalité*) és azonfelül rövid emlékeztető, úgy hogy az, akinek a társadalom nézete nem közömbös, sietve produkál és — amennyiben nem védi hivatalos állásnak téltenségre jogosító nimbusa — a kiküzdött érvényt és személyének aktualitását is

senek. Aki meg tudja érteni, hogy az eszköz célszerűségét (bérminimumok megállapítása) tagadni lehet az eszköz alkalmazása körül fáradozók céljainak (munkásosztály helyzetének javítása) helytelenítése nélkül és hogy másfelől az eszköznek helyes és lehetséges cél irányában való hatékonyságát valamely feltételhez (a kapitalista struktúra változtatásához) kötöttnek lehet mondani, anélkül, hogy a feltétel megvalósítása kívánatosnak deklaráltnak (hiszen lehet más eszközöket is választani), az e megjegyzésben sem szocialista, nem antiszocialista állásfoglalást nem fog találni.

sűrűn újuló publikációkkal kénytelen védeni; és végül a kongeniális környezet vagy egyáltalán hiányzik vagy pedig igen keskeny sávot alkot. Azért olyan nagy tehetséges tudósaink között azoknak a hányada, akik — eltérve a tiszta tudományosság útjáról „szép (tudományos) jövőt hagytak maguk mögött”. Legyen szabad e helyen kifejezni azt a reményt, hogy Feleky egykoron ne szép jövőre, hanem szép múlttra tekinthessen vissza.

Schlésinger Károly.

Korunk erkölcsi válságához. (*Lambrechts, Hector: A világháború és az új élet. A francia eredetiből készült német kivonat után magyarra átdolgozta Geöcze Sarolta; kiadja a Magyar Gazdaszövetség. Budapest: Bethlen Gábor Irod. és nyomdai rt., 1918. Ara 6 K.*)

Aki akár az I. liégei (1905), akár a II. wieni (1908), vagy pedig — miként az alulírott — a III. müncheni (1911) középosztályi kongresszuson résztvett, mindeniken ott láthatta Lambrechtsnek, a belga kereskedelmi minisztérium osztálytanácsosának és „a középosztály viszonyainak tanulmányozására alakult nemzetközi szövetség” brüsszeli főtítkársága tagjának markáns alakját és figyelemmel kísérhette azt a mélylátású, tudományosan módszeres munkát, amellyel L. minden egyes, a kongresszus elé terjesztett tételét fejtegette és megvitatta (v. ö. *Le crédit des classes moyennes en Belgique, 1908; en Italie, 1908; en Allemagne, 1909; De la capacité de concurrence des artisans, petits industriels, 1908; Les coopératives de consommation et les grands magasins au point de vue des classes moyennes, 1911; La crise de 1911; Phénomènes de Concentration, 1912*). Még az ellenkező nézeteken lévőket is megragadhatta az a tiszteletreméltó, mert belülről hevülő meggyőződés, amellyel a már akkor is mind fojtogatóbb tőkekoncentráció ellen állást foglalt s vele szemben a középső néposztályok erkölcsi-ségének latbavetését hangsúlyozta múlthatatlan szükségességül. A középosztályvédelem e szilárdhitű előbajnokának szava a belgiumi német bevonulás óta néma volt, de bizonyosak lehettünk felőle, hogy a világkrízisről néki is, sőt néki elsősorban kialakult a maga tisztult, pragmatikus kritikai véleménye: most megjelent könyvéből kiderül, hogy a német gránátosok súlyos lépései még ott döngöttek az ablaka alatt, amikor már nekilátott, hogy a középosztálypolitikával egyértelmű, magasult pacifista látóhatárról vizsgálja meg e háború indítékait. Eredeti francia kézírata nem jelenhetett meg, a német fordítás is bizonyos mértékben csonkulást szenvedett, bár — érthető okokból — gondosan kerül minden rámutatást az aktualitásokra s csupán első mondatában hivatkozik — érces szóval — a mai vezetőkre, amikor kijelenti, hogy „azok számára írunk, akik politikai vagy gazdasági tevékenységük révén a jelenkor történetét csinálják”.

L. neo-comtei alapból indul ki, amikor felállítja tételét, hogy a társadalom szerves test, amely létre jő, növekszik és elpusztul — s ebben a hitvallásában bizonyos rész van az utcán végigdübörgő ágyúk okozta háborús izgalmaknak. A háború okainak negatív vizsgálata közben megállapítja, hogy a *faji kérdést* nem lehet felelőssé tenni, mert antropológiai faj nincsen, mert a fajok felbont-hatatlanul összevegyültek már s mert a fajok promiscuitásából immár teljességgel kialakult a faji kollektivitás, ez pedig mindenkor békés munkát végez. A faji kollektivitás mögött azonban mindenkor az egyéni cselekvés rejlik s a különböző egyéni cselekvésekből kialakuló kollektív cselekvés meghazudtolja a kollektív lélek törekvéseit: „mikor az emberek a dolgozószoza csendjében

vagy a szigorú közvélemény előtt békére törekedtek, hathatós cselekedeteikben tudatosan, vérszomjas tetterővel, feltartóztathatatlan makacssággal a jövőendő válságok csiráját rakták le” — amiben alighanem allúzió rejlik egyes „békefejedelmek” működésére. A fajlagos kollektív cselekvények mögött tehát szüntelen az egyének értékeit (erényeit és hibáit) kell kutatnunk, és L. a háborúra vezető bűnök mögött *három egyéni bontóerőt* ismer fel: az *élvezet-hajhászt*, a *gőgöt* és a *kapzsiságot*. E három tényező társadalmi kihatásainak kutatása szolgáltatja L. könyvének egyik főrésztét, míg ezzel párhuzamosan folyik a könyv másik témája: mit lehet és kell tehát tenni, hogy — e bontó erők figyelembevételével — az ily katasztrófa megismétlődését megakadályozzuk. Ez az okfejtés tehát élesen szembehelyezkedik azzal az iskolával, amely minden társadalmi válság mögött nemzetgazdasági tényezőket keres. „Az ily materialisztikus felfogás a miénkkel teljesen ellentétes.” Viszont — Ruhland, Gumplovicz és Brants ideológiájához kapcsolódva — L. szemében „minden válság alapokai erkölcsi tényezők” — amivel (persze nem kimondottan, mert hiszen e könyv jóval régebben készült el) nagyjából a wilsoni pacifizmus alapjait fedi L. A három társadalmi bontóerő vizsgálata nyomán kialakul L.-ben a javulás programja is, amely hite szerint a társadalom tartós gyógyulására vezethet ezekben a tétélekben: „ha a családból a *szándékos meddőséget* s a *népességnek a nagyvárosokba való koncentrációját*, az együvé tartozó csoportból az *indusztrializálódást* s a *pénzügyi koncentrációt*, vagyis a kereskedelem, az ipar s a mezőgazdaság koncentrációját sikerülne kirekeszteni.” Felállított alaptétele ellenére is, az igazságot rendületlenül kutató okfejtése oda viszi a szerzőt, hogy végső értelemben minden bontó erő mögött végre is ott találja a nemzetgazdasági tényezőt, a kapitalizmust; itt azonban a háborús viszonyok pontot tételnek a szerzővel: „Későbbi nemzedékekre bízunk ama szerep leírását, amelyet némely pénzarisztokrata az 1914. évi válság kitörésében játszott...” — A könyv második része vigasztaló alaptételen épül fel: miként az emberi szervezetben a láz csupán a szervezet védekezésének szimptomája, úgy a háború sem annyira önmagában vett patológikus tünet, mint inkább *gyógyító válság*. A gyógyulásnak három útja lehet: vagy a káros hatóerő teljes megszüntetése, vagy legalább erejének megbénítása, vagy pedig a környezetnek a hatóerő hatásával szemben való immunizálása, ellentállóvá tétele. A gyógyítás folyamatában három vezető tényezőnek kell közreműködnie, a gyógyulás bármely útját válassza is a társadalom: 1. a társadalom szellemi vezetőinek (főiskolai tanárok, tanítók, írók, előadók, újságírók) és pedig főként a determinizmus, a történelmi végzettség hirdetésének elejtésével, 2. a családfőknek és uralkodóosztályoknak, a példaadás erejével, és 3. a kormányoknak, elsősorban a földbirtok helyesebb elosztásával („bölcsh agrárpolitikával”). A gyógyítás munkájának pedig elsősorban két „ártalmas csira” kiirtására kell törekednie; ezek: *a)* az indusztrializálódás, *b)* a koncentráció. Az indusztrializálódás, L. meghatározása szerint: a termelőmunka különféle kategóriáinak eltorzulása s a földművelés és ipar között való helyes egyensúlynak a megzavarodása; a koncentrációra pedig a pénz uralma a jellemző s bármelyik (akár agrár-, akár ipari, akár kereskedelmi) koncentrációnak eredménye végső értelemben mindenkor a pénz koncentrációja. Ereszben két tételt hirdet L.: 1. nyíltan fel kell lépni úgy az egyéni ragadozó vágy, mint a tömegeknek e vággyal szemben való öntudatlansága ellen, és 2. senkinek sincs joga vagyonát a közjólét rovására gyarapítani, már pedig a koncentrációk (a kartellek és trösztök) alapítói éppen ezt teszik. Nem elegendő az aprólékos részletpolitika többé: a kérdést ennél a gyökerénél kell megfogni. Erre a mun-

kára négy ponton készülhetünk fel: a részvénytársaságok, a nagybirtok, a tőzsde és a trösztjog reformján.

***

Geőcze Sarolta érdemes munkát végzett, amikor ezt a művet a magyar közönség elé vitte. Az „átdolgozás” módszerét azonban, *ahogyan* ezt a munkát elvégezte, nem lehet szó nélkül hagynunk. Lapos, útszéli, közhelyekkel operáló jegyzetek, valamint „tájékoztató” és „végszó” útján könyvet úgy még nem forgattak ki az eredeti értelméből és főként tendenciáiból, mint ahogy ezt Geőcze a Lambrechts könyvével megtette. Geőczének — amennyiben ellenvéleménye volt — teljes jogában állott volna kritikai megjegyzéseit külön cikk vagy önálló ellenkönyv formájában előadni: azonban ilyen egyoldalúan „tájékoztatni” az olvasót az író tendenciáit illetőleg, mégsem szabad s nem hisszük, hogy L.-nek ebben a *magyarításban* különös öröme telnék. G. átdolgozásának három főhibáját kell leszögeznünk: 1. Képtelen L.-nek tisztultabb, nemzetek feletti látókörét a magáévá tenni s a belga kutatónak nemes internacionalizmusát „a magyar gazdaközönség igényeit” szemmel tartó szüntelen széljegyzetekkel teljesen elhomályosítja s itt-ott szinte uszító pamfletté értékeli át; 2. teljesen zavaros fogalomvilága van a „középosztály” társadalmi fogalmi meghatározását illetőleg; még egyre „történelmi” középosztállyal, „idegen betolakodottakkal” operál, szóval a középosztály fogalmát még mindig a sárosi, bihari és egyéb megyei dzsentrire korlátozza, amit teljességgel nem fogadhatunk el tudományos módszereknek; 3. L. támadásai a koncentráció ellen egyenlő súllyal ütnek jobbra és balra s a földbirtok koncentrációja, a majorátus, a latifundium, a holt-kéz csak olyan elbánásban részesülnek nála, mint akár a tröszt, akár a kartell; ezzel szemben Geőcze egész „átdolgozó” munkája arra irányul, hogy a könyvnek ezt a tendenciáját eltompítsa s az egésznek az élet lehetőleg a guruló tőke ellen irányozza — ami elvégre érthető törekvés a „Magyar Gazdaszövetség” egyik kiadványában. Ereszben csupán egy helyütt van egy kis őszinte elszólás, amikor arról a feltűnő tényről emlékezik meg egy egysoros jegyzetben Geőcze, hogy a gabona piaci árának javítására nálunk nyaranta igen sok, jól bebiztosított oszttag ég le. Ezt a vallomást jó lesz leszögeznünk, mert ilyen őszintén, a gazdák részéről adott írásban ezt aényt még nem hallottuk. Ehelyütt még csak egy kérdést szeretnénk feltenni, amely e folyóiratot közelről érdekli. Geőcze a 150. s következő oldal jegyzetében ezt állítja: „Mit szóljunk ahhoz, mikor nálunk egyetemi tanszékből hirdetik, hogy az ifjúságot még jobban rá kell nevelni az önzésre s hogy az erkölcs csak fikció? Hogy ezt a *Husadik Század* tudós szelleme vezetője teszi, az a dolgon nem változtat...” Nem gondolja Geőcze, hogy itt egy meg nem értett s ezért nála megemésztetlen maradt tételt reprodukált helytelenül leegyszerűsítve?

Supka Géza

Az egységes Amerika felé. (Alfred H. Fried: *Fan-Amerika. Entwicklung, Umfang und Bedeutung der zwischenstaatlichen Organisation in Amerika 1810—1916.* Zürich: Orell Füssli. Zweite vermehrte Auflage. XX + 293.)

A könyv mottója, melyet Beernaert államminiszternek az 1903. interparlamentáris kongresszuson tartott beszédéből választott, legjobban kifejezi szerző nézőpontját és célját műve megírásánál: „Európa talán mindenre nem fordít kellő figyelmet. Ne feledje el, hogy egy új, vállalkozó szellemű világgal áll szemben, melynek fejlődése óriás léptekkel halad előre, mely nem ismeri a mi öreg kontinensünk pénzügyi kötelezettségeit s amelyre

nem nehezedik a mi katonai szervezetünknek valóban mértéktelen terhe. *Caveant Consules!*”

Fried úgy látja, hogy ez a jóslat gyorsabb tempóban megy teljesezésbe, semmint könyve első kiadásában gondolta. Az amerikai egységtörekvéseket nemcsak a gazdasági életnek egyre fokozódó ereje táplálja, hanem az európai háború is hatalmasan fogja meggyorsítani. Amerika borzadva látja, hogy a mai nemzetközi anarchia hova vezet és mindent el fog követni, hogy a régi kontinens háborús bajait elkerülje. Már több mint száz éve tart az a mozgalom, mely Amerika szövetségi megszerzésére irányul. Pacifizmus és Pan-Amerika voltaképp egyet jelent. Kongresszusok rendezésével, a nemzetközi döntőbírószági szervezet kiépítésével, a gazdasági élet gyorsításával és szabaddá tételével, a tudományos érintkezés alkalmainak fokozásával s főleg a nagy közvélemény érzelmi és értelmi nevelésével Amerika legjobb szellemei egy oly közleket akarnak kifejleszteni, mely a kontinens óriási nemzeti, faji és nyelvi tarkabarkaságát egy harmonikus és életképes föderalizmusba tömörítse. Voltaképp arról van szó, hogy az a dicsőséges munka, mely az Egyesült-Államokat egy demokratikus szövetséges állammá szervezte, most továbbvitessék Közép- és Dél-Amerikára is. kiterjesztve. Ez az, amit az európai feudális diplomácia nem ért meg. Ő most azt hiszi, hogy a Pan-Amerika jelszó alatt az Egyesült-Államok imperialista törekvései lappanganak és nem veszi észre, hogy az egész kontinens spontán integrálódási törekvéséről van itt szó. Mert a szabad egyesülés csak fokozza a demokráciát, a kultúrát és a szabadságot. Ez az, ami oly idegen a hagyományos európai külpolitika szellemétől, mely egy szövetséget csak úgy képes felfogni, mint támadást vagy védekezést egy harmadikkal szemben.

Ennek az egységesítő, az érdekeket és a lelkeket közelebb hozó mozgalomnak a történetét mondja el Fried ebben a kötetben. A kép, amelyet megfest, eleven és érdekes. Kár, hogy nem egyszer túlságosan a részletekbe megy, míg máskor nem eléggé pontosan tájékoztat olyan folyamatok lényegéről, melyeknek ismerete pedig a kitűzött cél szempontjából nagyon fontos volna. Így Közép-Amerika szerfelett labilis, minduntalan polgárháborúra vezető egyensúlyának okairól semmit sem tudunk meg. Az egész kötetből kiérzik egy olyan publicista szellemi tájékozódottsága, aki aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonít kongresszusoknak, beszédeknek, szerződéses megállapodásoknak és aki kevésbé értékeli a pacifizmusnak valóban alapvető tényeit: a gazdaság és a kultúra növekedő integrációját. Fried könyve hasznos és termékeny munka. Valóban joggal figyelmeztet az amerikai egységterv komolyságára. Mert bár intézményekben még alig értek el valamit (egy kereskedelmi informatív bureau felállítását Washingtonban az egyedüli komoly szerv, mely egy jövő gazdaságpolitikai egyesülés magja lehet): másrészt kétségtelen, hogy a pacifista demokráciának a szelleme sehol a világon nem buzog akkora erővel, mint Amerikában. Még pedig nemcsak az Egyesült-Államokban, de Dél-Amerika államaiban is. És ez a tünet nagyon nevezetes, mert mutatja, hogy valóban nem az Unió burkolt imperializmusáról van itt szó, de egy az európai feudalizmustól megkímélt társadalomnak természetes egységtörekvéséről. Tényleg vezető államférfiak, tudósok, üzletemberek ma Amerikában úgy beszélnek, egy olyan nemzetközi morált hirdetnek, mely az uralkodó európai politika füleire álszenteskedésként hat. Nagyon fontos Fried könyvének az a tanulsága is, hogy Amerika békeideológiáját nem ez a háború teremtette meg a középhatalmak ellen irányított éllel, hanem az Amerika legegényibb történelmi és társadalmi erőinek a terméke. (J. O.)

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Vita a lakáskérdésről.¹

Ferenczi Imre: Előadó igen érdekes megjegyzései — mint maga mondja — nem épültek fel a lakásügyi tudományos irodalom és gyakorlat immár tisztázott igazságain. Eppen ezért közgazdasági szempontból is több tekintetben tévesek. Nem a csekély vagyonfelhalmozás okozza elsősorban Magyarországon vagy a bárhol másutt meglevő lakáshiányt. Ma a hiteligazdaság korában élünk; a városi lakásépítés is kapitalisztikus vállalkozás tárgya. Még a vagyonos vállalkozók is lehetőleg *nem* saját felhalmozott vagyonukból építenek, mivel ez a mód *rentabilisabb* számukra is. Nagyrésze a házvállalkozóinknak pedig notóriusán vagyontalan ember, a pénzintézetek házkezelője.

A lakásépítés csakugyan nem függ attól, hogy milyen magas a kölcsöntöke kamatlába — ezt előadó is látja. Ellenben nem állapítja meg a lakástermelésnek főfontosságú *függését a jelzálogpiac mindenkori helyzetétől* és ezzel kivált a magyarországi *krónikus lakáshiánynak legfőbb okát*. A kistökéseink csak igen szerény mértékben voltak hajlandók a háború előtt csekély fix kamatot hajtó értékpapírokat (zálogleveleket stb.) vásárolni. A külföldi pénzpiac pedig a válságok legelső szelére, elsősorban a mi értékeink elől zárkózott el és csak a bizalom teljes helyreállása után volt újra hajlandó a mi zálogleveleinket is felvenni. Ehhez képest Magyarországon minden nemzetközi bonyodalom alkalmából (Marokkó, Balkán-háborúk) is *legelőször szűnt meg az építkezés és későbben indult ismét meg*. A 3—5 évenként visszatérő hosszabb-rövidebb ideig tartó pangás okozta legfőképpen, hogy Magyarországon és kivált Budapesten állandóan a legnagyobb lakáshiány volt.

Ehhez járult a lakásépítésre kedvező időszaknak további megrövidülése a gyakori hosszas *építősztrájkok* következtében is. A sztrájkoknak viszont egyik legfőbb természetes oka az volt, hogy a háztulajdonosok a depressziós időközökben beállott monopóliumhelyzet alapján a termelési költség állandó emelkedését meghaladó, részben uzsoraszerű mértékben emelték a lakbéreket. Az összes *lakástermelési tényezőknél* (pénzdrágaság, építési anyagok drágasága, a munka termelékenységé, telekárak alakulása, adóterhek) *kivételes drágaságát* Magyarországon igen részletesen megvilágítottam már a „Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények” című munkámban (1910, 1—60. 1.). A lakbér behajtásával járó egyre nagyobb kockázat és kellemetlenség a „főbérleti rendszer” okozta *lakászendülések* („bojkottok”) és házrombolások, a lakbér vesztéségi kockázat fokozódása a *végrehajtási novella* folytán, végül a fővárosban a közhatósági kislakásépítés *adomentes versenye* is mindinkább elriasztották a magánvállalkozást a kislakásépítéstől.

Van azután a fővárosi lakásínségnek még egy különleges, *mechanikus* tényezője is, a *bérbekaszárnya*. Ebben a formában házakat építeni leginkább függ a pénzpiac mindenkori helyzetétől, ez mozdtítja elő leginkább a telekspekulációt és az ezzel kapcsolatos

¹ A vita kezdetét 1. szeptemberi számunkban. *A szerk.*

penzügyi visszaéléseket, ez ad leginkább módot az építési szabályok túlzásaira stb.

Mivel a város legkülsőbb területein is bérkaszárnát lehet építeni, a telekárak a bérkaszárnya hozadékához igazodva kívülről befelé haladva annyira emelkedtek, hogy a főváros szabályozott területein ma már legnagyobbbrészt semmiképp nem lehet gazdaságosan kisházakat építeni. A kapitalisztikus társadalomban nem lehet oly magas telekértékadó megvalósítani, amely a már megrott óriási városterületen *önmagában* egészséges települési viszonyokat biztosíthatna. Az *egyetemes újjáépítés* terére kell lépni: gyorsvasutak kiépítésével módot kell adni a főváros népének arra, hogy mentői inkább kivonulhasson a spekulációs bérkaszárnarendszertől még meg nem rott természetbe, ahol a bérkaszárnát megfelelő telekfelosztás és építési szabályok által *eleve* ki kell zárni. A közhatalomnak ott kistelkeket a maga földjén (rezsi-telekpolitika) mindenkor oly bőségben és oly kedvező feltételek mellett kell rendelkezésre bocsátania (örökbériet, visszavásárlási jog stb.), hogy a főváros minden állandó lakója egyedül vagy szövetkezeti alapon saját hajlékot vagy legalább is öröklakást állandó bérek mellett biztosíthasson magának. Ez a lakásépítési rendszer előrelátó pénzügyi politika mellett függetlenebb is volna a pénzpiac hullámzásától, mint a nincstelen, opciókkal dolgozó házkufárok „kapitalisztikus” vállalkozásai. Minthogy azonban az öngyelző mozgalmak sikere egyúttal kultúrkérdés is, Magyarország munkásságának jelentékeny része még jóideig a háború után is *a közvetlen hatósági lakástermelésre* lesz utalva. A közvetlen hatósági lakásépítéssel szemben támasztott közzgazdasági aggályok, a hazai tapasztalatok alapján is (L. szerző *Boden- und Wohnungsreform in Budapest*. Jb. f. Bodenreform. Bd. XII. (1916). S. 81 ff.) megfelelő keresztülvitel mellett megokolatlanok, feltétlen szociálpolitikai szükségességét pedig az előadó is igazolta.

A „lakáshiány — vagyonihiány”-tételre vonatkozó előadói fejtegetésekből ellenben csak az a megállapítás helyes, hogy a lakástermelés technikájának jelenleg és a háború után is igazodni kell a háború által veszedelmesen fokozott lakásínség sürgös követelményeihez és a magyar munkásság teherviselőképeségéhez (könnyű szerkezetű építkezés). Ezt a felfogást a L. A. B. akciójával szemben éppen én hangoztattam legelőször. (L. *Pester Lloyd* 1917 október 7 és „A lakásínség leküzdése és a lakáshivatal”. *Munkásügyi Szemle*. 1917 október 10.) Az előadónak a háborús lakáspolitika *aktuális* kérdéseire vonatkozó egyéb javaslatával nem tudok e helyen foglalkozni. Idevonatkozván hivatkoznom kell a néhány hét előtt megjelent rendszeres előterjesztésekre (megjelent Benkónél *Háborús lakáspolitika* címen a könyvpiacra is), amelynek alapján a jelenlegi hivatalos tanácskozások folynak. Az érdekes előadás és a vita általában azt bizonyítja, hogy ma már nálunk is alig lehet a lakásproblémát egy előadás keretében a közzgazdasági elmélet szempontjából alaposan megvilágítani és egyúttal kielégítő akcióprogramot a teendők számára felállítani. A kérdés oly különböző tudást tételez fel, hogy a most felállított tisztán technikai jellegű Lakásépítési Tanács sem felel meg a célnak. Szükség van Magyarországon is egyfelől *Országos Lakásügyi Hivatalra*, a lehetőleg mielőbb felállítandó népjóléti minisztériumon belül, másfelől egy az összes érdekelt köröket egyesítő, *országos lakásreformegyesületre*, amely a társadalmi szervezés munkáját is végzi (szövetkezeti mozgalom stb.). Csak ez esetben remélhetjük, hogy a lakáskérdést nem fogják hosszabb-ridebb időn belül felfedezni és megoldását legelőiről kezdem, hanem következetes, kitartó, a tudomány nemzetközi eredményeibe is belekapcsolódó munka fog e téren is megindulni.

Pikler J. Gyula: Az előadó úr kiindulópontját feltétlenül helyesnek tartom és szintén meg vagyok győződve arról, hogy a lakáskérdés nem tárgyalható és nem oldható meg különválasztva a többi gazdasági kérdések kapcsolatától. Egy nem ezen alapuló megoldás csak látszólagos lehet. Ellenben kicsatolandó a jelenlegi különleges háborús lakáskérdés. Ezt megoldani a hadvezetőég dolga, úgy hogy megfelelő szükséglakásokat épít rekvirált anyagokkal és katonai erővel, úgy végezve ezt a műveletet, mint a háborúviselés egy integráns részét. A megépített lakások az építési költségekre való tekintet nélkül volnának kiadandók az érték a lakáspiacon kapható áron. Ennek részleteit itt nem kívánom taglalni. A mi kérdésünk a lakásínség mint a társadalom állandó „betegsége, amely a háború előtt is megvolt állandóan és nem csak minálunk, Budapesten, hanem vidéken is és a külföldön éppen úgy, mint Magyarországon. Ez a betegség nézetem szerint adópolitikai betegség, mint ahogy ebben rejlik végeredményben a forrása a termelés és fogyasztás minden elégtelenségének és drágaságának. Ha magát a lakástermelést megüldözzük adóval, lehetőleg magas adókkal és ha mindannak a termelését, ami magához a lakástermeléshez szükséges, szintén megüldözzük adóval és lehetőleg magas adókkal, ellenben magának a termelésnek a forrását: a telket, a városkörüli földet, a vidéki földet, a különféle anyagok bányáit stb. meg nem adóztatjuk értékük szerint, tehát *a kihasználásra való minden tekintet nélkül*, illetve ha azok renyhe, hozzá nem értő, tehát spekulatív, esetleg tisztán spekulatív birtoklásának és kezelésének adómentességi prémiumot adunk, akkor mesterségesen tenyésztettük a lakásdrágaságot és *minden egyéb drágaságot*. E szempontból nézve az előadó úr által elvileg szintén elfogadott, de részben elégtelennek jelzett földértékadórendszer nagyobb jelentőségű, mint amilyenek a telekértékadót, e rendszernek csiráját tekinteni szokás. E rendszer abból áll és oda tendál, hogy a termelésre, a föld, a hely kihasználására nehezedő adók fokozatosan megszüntetessenek és helyükbe tétessék az összes termékek egyetlen végső forrásának: a földnek és helynek, illetve a föld és hely piaci értékének a megadóztatása, tekintet nélkül a kihasználásra. Így, a két főakadály: a termelést gátló adóknak és a termelést gátló renyhe birtoklásnak a kicsatolásával, jutunk és egyedül így juthatunk „többtermelés”-re, az összes termékek megolcsóbbodására, köztük a lakására is. Ez az út hosszú, de az egyedül célravezető. Enélkül olyan kérdések, mint amilyeneket az előadó úr felvetett, a földértékadó elvét nem honorálva teljesen és nem vonva le annak végső gyakorlati konzekvenciáit, nem is oldhatók meg soha és semmiképen.

Az előadó úr szerint ugyanis a lakásínségnek, illetve az elégtelen lakástermelésnek egyik oka az, hogy a munkásság silány kereseti lehetőségei és silány vásárlóképessége miatt nem érdemes lakást termelni, mert a silány keresetű munkásság nem bírja a vállalkozás nélkülözhetetlen profitját likvidálni. Azonban egyrészt e silány kereseti lehetőségnek végső oka éppen az, hogy a terme-

lési lehetőségek a fentemlített, a termelést üldöző és a nemtermelőt vagy silány termelést dédelgető társadalmi rendszer (adórendszer) folytán abszolúte nem állnak a munka és a termelés szolgálatában és másrészt mi történék, ha az előadó úr által felpanaszolt, de véleményem szerint okilag nem eléggé analizált bajt, a munkásság elégtelen lakáskivevőképességét közvetlenül megszüntetné valaki, ha például valami filantróp multimilliárdos Budapesten minden munkásnak évi 1000 korona munkabórpótlást adna lakáskivevési célra, de ha emellett fentemlített adórendszerünk, amely társadalmi rendszerünk gerince és lényege, érvényben maradna? Egyszerűen az volna e szociálpolitikai aktus közvetkezmenye, hogy érdemes lévén mármost lakásokat termelni, megindulna a termelő vállalkozás részéről a kereslet egyrészt telek iránt, másrészt az építőanyagok forrásai (téglabánya, vas, erdők stb.) iránt, aminek folytán e természeti kincsek, az anyagok forrásának és a termelés helyének az ára felmenne lassanként odáig, amíg a filantropice nyújtott könnyebbség túlnyomó részét el nem nyelné a földérték, illetve a földjáradék e felemelkedése. Ugyanaz történék, ami eddig mindenütt és kivétel nélkül történt: hogy tudniillik a kultúra minden haladása, a társadalmi viszonyok minden javulása idővel felváltódik megnövekedett földjáradékra. A természeti kincsek piaci értéke nem is egyéb, mint mutatója és tükröképe a társadalom minden téren való haladottságának. (E szempontból könnyű elbírálni az olyan naiv és jóindulatú javaslatokat is, mint például azt, hogy csak a közlekedést kell fejleszteni. A telek- és földspekuláció nagyon szívesen hallgatja ezt a propozíciót, közlekedésfejlesztés értékadó nélkül nem lévén egyéb, mint a legegyszerűbb ajándék a földjáradéknak.)

Minél teljesebben kifejlesztjük ellenben a maival ellentétes adó-, illetve társadalmi rendszert, mennél kevésbé adóztatjuk meg tehát a termelést és mennél erősebben adóztatjuk meg a termelés végső forrásainak a természet és a társadalmi haladásadta és növekedő értékét, annál inkább szolgálnak e természeti kincsek és helyek a haladásra egyrészt nem magánnyereségül, hanem köznyereségül szolgáló értékemelkedéssel, de egyúttal másrészt párhuzamosan fokozott termeléssel is, úgy hogy mindenkinek a helyzete enyhül annyira, amennyire a természeti lehetőségeknek a mindenkori kultúra haladottsága szerinti kihasználása ezt megengedi és a jövedelemmegoszlásnak az előadó úr által felpanaszolt egyenlőtlenségei, nem támogatva most már az ellenszolgáltatás nélküli földjáradék és a kereseti és fogyasztási adók óriási, sőt végtelen dézsmálásai által, redukálódnak annyira, amennyi egyéni, testi és szellemi egyenlőtlenség van az emberek közt, a mainál tehát ezred- és tízezredrészt kisebb mértékre, amely egyenlőtlenség emellett, mennél jobban emelkedik az általános standard, annál kevésbé feltűnővé és nyomasztóbbá is válik.

Így levonva a földértékadórendszer mint társadalmi rendszer teljes konzekvenciáit, elenyésző jelentőségűekké zsugorodnak összes olyan javaslatok is, mint a hatósági lakásépítés, amely javaslat

azon az általánosan elterjedt téves nézésen alapszik, mintha a közület, a község vagy az állam és annak képviselője: a hatóság más pénzzel operálhatna, mint magának az ínséges társadalomnak a pénzével, azon a tévedésen, hogy a kormány a közület, mikor pedig a közület nem a kormányzó, hanem a kormányzott, nem a hatóság, hanem a közönség. Mikor az „állam” épít, nem a hatóság épít, hanem a közönség, az a közönség, amelynek nem mutatkozott rentábilisnak a termelés a közismerten sokkal rentábilisabb magánvállalkozásban és amely a hatósági termelésnél az itt ezer okból még kisebb rentabilitást megnövekedett kereseti és fogyasztási adókból fizeti, amely adók növekedése még lejjebb szállítja a közönség standardját és ismét — végtelen *circulus vitiosus*-ban — fel-láztatja őket a számukra anonim eredetű „drágaság” ellen és követeltet velük újabb ilyen, közvetve adóemelkedéseket és fokozott drágaságot okozó „hatósági” intézkedéseket. (A teljesen monopolisztikus és mindenkire nézve egyforma minőségű árút szolgáltató állami termelések és üzemek: iskola, világítás, vízszolgáltatás, közlekedés, posta, más szempont alá esnek, amikre itt nem terjesz-kedhetem ki.)

Ugyanilyen jelentőség nélkülivé zsugorodik össze egy adó-, vagyis társadalmi rendszerváltoztatás szempontjából a „lakás-kultúrádnak és hatósági lakásfelügyeletnek az előadó úr által is hangoztatott javaslata, amely pedig típusa a leereszkedően gyám-kodó, arisztokratikus intézkedéseknek. Lakásokat nem felügyelni kell, annál kevésbé, mert ezt *hatályos* módon és mértékben tenni, pláne milliós nagyvárosokban, amúgy is technice lehetetlen és nem vezet a gyakorlatban egyébre, mint egy fölösleges, költségeket okozó, hatálytalan apparátusra és basáskodó személyzetre. Lakásokat nem felügyelni kell, hanem *termelni*, illetve a termelés akadályait (földjáradék és termelési, illetve fogyasztási adók) eltávolítani, úgy hogy a felszabadított termelés nagy bősége folytán válogatni lehessen az olcsóbbá vált lakásokban és ne lehessen lakót kapni olyan lakásokra, amelyek silányak és amelyekre termelőjük és tulajdonosuk nem ügyelt fel eléggé, úgy hogy e rendszernél minden házra maga a tulajdonosa „felügyel” és pedig saját üzleti érdekében egyrészt sokkal buzgóbban és figyelmesebben, mint bármely hivatalnok, másrészt nem közköltségen, hanem ingyen. Más képzelhető megoldása sem a lakásdrágaságnak, sem semilyen más drágaságnak, sem semmiféle gazdasági okokból eredő társadalmi bajnak, mint a többtermelés (de a feltétlenül kikényszerített és biztosított, nem a frázisos és a termelési ősforrások tulajdonosainak „hazafias” belátásától és jóakaratótól függő többtermelés), más megoldás, mint a termelésnek lehető szabaddá tétele és a munkatermeiének lehető kényelmetlenné és irrentábilissá tétele nincsen és nem képzelhető reálisan, azonban a mai ezzel ellenkező rendszer hatalmas fenntartót és védelmet talál a közönség e tekintetbeni teljes tájékoztatlanóságában, amelynek folytán a közönség éppen azt találja a legszociálisabbnak, ami a legvészesebb: egyrészt a termelést üldöző adóknak mindenféle

raffinált kielésítését (progresszív adók stb.), másrészt a még szerencsére közkezen lévő földeknek minden intézményes garancia nélküli széjjelosztogatását.

A drágaság alatt szenvedő közönségnek ez a tájékozatlansága a legbiztosabb fenntartója saját bajai okainak, mert H. George mélyértelmű mondása szerint: „a hatalom mindig a tömegek kezében van; ami a tömegeket lenyűgözi, az nem egyesek, sem a kormányzók, sem az arisztokraták, sem a tőkésék, sem a földtulajdonosok hatalma, hanem mindig a tömegeknek a saját tudatlansága, amelynél fogva önkényt hajtja fejét az igába”.

Bauer Henrik. Varga Jenő hétféle orvosszert ajánlott a lakásínség ellen. Ezek közül szociálpolitikai jellegűek: 1. a luxusépítkezések és a kislakások nagylakásokká átalakításának tilalma, 2. kislakások hatósági építése, 3. a lakbérrendeletek hatályának fenntartása, 4. a demokratikus földbirtokreform, demokratikus adórendszer, a házadó eltörlésével és magas telekértékadóval.

Az 1. pont alatti tilalmaknak nem lehet jelentékeny hatása a lakásviszonyokra. Kislakásokat aligha fognak nagylakásokká átalakítani, mert a kislakások rendszerint jövedelmezőbbek, mint a nagylakások és ha ez időlegesen, a háború folyamán és a lakbérrendeletek hatása alatt, megfordítva volna is, az átalakítás a mostani nagy költségek mellett ezt a hátrányukat nem ellensúlyozhatná. A luxusépítkezések az építés *lehetőségének* bekövetkeztekor nem lesznek eltilthatók, addig azonban még kevésbé *lehetségesek*, mint a szükséges és jövedelmező építkezések. A hatósági lakásépítkezések egyelőre lehetetleneknek bizonyultak, mindenáron erőltetve való foganatosításuk azonban, amellet, hogy nagy adótehernövekedéssel járna, mint látni fogjuk, csak nagy kárt okozna, anélkül, hogy a lakásszükséget enyhítené. A lakbérrendeletek hatálya a normális viszonyok beálltával fog természetesen fokozatosan leszereltetni. A birtok- és adóreformok, bármily nagyfontosságúak is a lakásügy szempontjából, egyelőre oly nehéz, hatalmi problémát képeznek, hogy ennek megoldása a mostani lakásszükség enyhítésére nem jöhet számba.

A további három javaslat közül az első kettő: 1. az olcsó, csak egy generációra számított lakásépítés és 2. a lakásigények fokozása, nyilván ellentétben vannak egymással. Az utóbbi kívánatos és csakugyan alkalmas lesz annak idején a lakásínség enyhítésére, az olcsó és kevésbé tartós házak építése azonban nemcsak fokozná a lakásnyomort, de költségesebb is volna a legtartósabb építkezésnél.

Varga Jenő hetedik javaslata, hogy minden módon törekedni kell az általános többtermelésre, helyesen érteve, nemcsak az egyedül gyökeres orvoslást nyújtana a jövőben, hanem az azonnali enyhítésnek is egyetlen praktikus módja.

A többtermelés programját és módját azonban nem azokban kell keresni, amiket Varga Jenő kifejtett. Alapvető tévedés az, hogy a városokba tömörülés az ország iparosodásának következménye. Ellenkezőleg, az ország lakosságának egyes nagy központokba való elvándorlása, éppúgy, mint a kivándorlás, a csekély iparosodás jele és következménye és az iparosodás akadálya. Nem áll az, hogy Budapest (vagy más főváros) a legjobb ipari telephely. A hatalmi, politikai és kulturális központok nagyobb népesedésük folytán csupán a legjobb *fogyasztó piacok*. Ez a tulajdonságuk, valamint a népesedésüket okozott politikai és velejáró kulturális, technikai stb. előnyeik okozzák az iparok odatelepülését

is. Az ily központok iparosodása tehát azok alakulásának csak harmadlagos fázisa.

A városalakulás első oka a klimatikus, élelmezési, vagy stratégiai szempontokból kedvező fekvésük felhasználása a hatalom megtelepedésére. A második fázis a hatalom körül való néptululás és ennek folytán a technikai és kulturális berendezkedés. Az ezek után következő iparosodás az ilyen központok felé irányul, dacára annak, hogy az iparhoz szükséges nyersanyag és munkaerő nem itt terem. Az őstermelés telephelyeinek ez a kimerítése anyagban és emberben, az egész ország iparosodására, sőt őstermelésére is káros. Mind a kettőt csak a tökéletes közlekedésnek, az egészséges lakótelepülésnek és a kultúrának és technikának az egész országban való egyenletesebb eloszlása mozdíthatja elő.

Az évszázadokon át fejlődött fővárosokkal, sok kis fejedelemségből alakult, iparban és kultúrában mintaszerű *Németország* meggyőző gyakorlati példája ennek a tételnek. Magyarországon, amely egyetlen számottevő nagyvárosával a nyugati példák éles ellentétét mutatja, ebben az egy fővárosban, állandó a minden más fővárosénál nagyobb lakásnyomor, mert káros fejlődését az egyidejűleg sorvadó ország minden anyagi és kulturális értékének lokális kongesztíója táplálja. Ez a káros folyamat a háborúban érte el legmagasabb fokát és ezért vált a Budapesten állandó, krónikus lakásínség a háború folyamán fenyegető akut krízissé.

Az orvoslására ajánlott hatóság tömegépítkezések — ha egyáltalán lehetségesek volnának — csak súlyosbítanák a bajt. Az ide-tódulásnak új teret nyújtanának s az országnak több mint tizedrésznyivel megfogyott lakosságából még többet vonnának el a legszükségesebb termelés területéről. De maga az építés is lehetetlen itt mindaddig, amíg a szükséges anyagot (szenet, fát, vasat stb.), valamint az élelmi, ruházati és egyéb mindennapi szükségleti cikket a kellő bőségben termelni nem lehet.

Ahelyett tehát, hogy a Budapestre való tódulásnak itteni tömegépítkezéssel új tereket akarnánk nyújtani, az országos termelési munkát kell az egész munkaerő odatelepitésével biztosítani, ezzel orvosolva egyúttal az itteni lakásínséget. Minden, akár állami, akár magánvállalati beruházás, amely nem ezt az országos termelést szolgálja, káros és veszélyes pazarlás.

A budapesti lakásínség nem izolált gazdasági jelenség, mint ahogy izolált gazdasági problémák nem is létezhetnek. Az csak egy — szinte önmagától megoldódó — részlete az országos termelési, a *többtermelési*, probléma helyes megoldásának.

Egy kiéhezett, lerongyolódott, megfogyatkozott, beteg, száz sebből vérző ország legsürgősebb szüksége nem az, hogy fővárosát nagyobbítsa, még hozzá a mai viszonyok közötti, hevenyészett, célszerűtlen, káros — sőt lehetetlen — módon, hanem az, hogy minden energiáját, minden tőkét és minden hitelét elsősorban a többtermelésre, ennek érdekében az országos gazdasági és lakótél építésre, az egészséges közlekedés helyreállítására és az ország összes természeti kincseinek minél teljesebb hasznosítására fordítsa.

Nagyon örülnék, ha ennek belátása arra indítaná a *Társadalomtudományi Társaságot*, hogy ennek a feladatnak országos tanulmányozását és előkészítésének munkáját is magáévá tenné annak szervezésében teljes energiájával és igen nagyértékű tudásával részt venne, hogy a szociológiai kutatások elméleti teréről az ezek során felismert igazságok felhasználásával, legalább most, ebben a korszakos pillanatban, a praktikus szociológia, a *szociál-technikai alkotás* produktív területére lépne.